

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXIV

Регістраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (м.Київ, Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (м.Чернівці, Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, доц., головний редактор (м.Суми, Україна)
ДЬОМІН О.Б. – д-р істор. наук, проф. (м.Одеса, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (м.Суми, Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Запоріжжя, Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (м.Ростов-на-Дону, Росія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Мінськ, Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
РОМАНЮК І.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Вінниця, Україна)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (м.Варшава, Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (м.Кишинів, Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (м.Сочі, Росія)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (м.Банська Бистриця, Словаччина)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №11 від 11.06.2015 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2015
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2015
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2015
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2015

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

Cite Factor

Global Impact Factor

Index Copernicus (impact factor 2013 - 4,47)

MIAR (impact factor - 1)

International Society of Universal Research in Sciences

Journal Index

Open Academic Journals Index (impact factor 2013 - 0,537)

Research Bib

Electronic Scientific Library

Universal Impact Factor

EDITORIAL BOARD

Degtyarev S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Associate Professor (Ukraine);
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine);
Boryak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (Russian Federation);
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Domin O.B. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Krinko E.F. – Dr. (History) (Russian Federation);
Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus);
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine);
Padalka S.S. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Romanyuk I.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine);
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia);
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland);
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova);
Zvagelsky V.B. – Ph.D. (Philology), Associate Professor (Ukraine).

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy historical and archival journal"
E-mail: starsergo@bigmir.net
Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- БОДНАРЮК Б.М. Формування і розвиток візантійської літератури в епоху
Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя:
джерелознавчо-історіографічний аспект 5

- КУДІНОВ Д.В. Бездержавники й українське селянство в 1900-х роках:
до історіографії проблеми 20

- DEREVINSKYI VASYL. Archival Sources About V. Chornovil that are Stored
in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine 29

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- DEGTYAREV SERGEY. Topical Issues of the History of Civil Officialdom in Ukraine
at the End of the Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Centuries 35

- ГЕРАСЬКО М.О. Житло як основа життєдіяльності українців 43

- ДАНИЛЕНКО О.В. Участь спортсменів УСРР в міжнародних
змаганнях у 1920-ті роки 51

- ZARICZNAK LARYSA. Friends, Family and Kinship Ties in the Ukrainian
Insurgent Army 62

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- САРАНОВ С.В. Середземноморська політика Франції:
Ж.-Б. Кольбер (1619-1683 pp.) 69

- ХРИПУНОВ Г.С., ХРИПУНОВА А.Л. Історичні передумови та аналіз
розвитку фотоелектрики у 50-х роках ХХ століття 75

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

- SHERKASOV ALEKSANDER. Kudinov D.V. The Peasant Movement in Dnieper
Ukraine in the Period of 1900 - February 1917 Years: Historiography of the Problem.
Sumy: Ltd. "Papirus Company", 2014. 352 p. 82

- ДО УВАГИ АВТОРІВ** 85

На обкладинці: С.1 - Спасо-Преображенський собор у Прилуках. Мурована культова споруда, виконана у стилі українського бароко. Споруда закладена у 1705 р., а добудована й освячена у 1720 р. Фото *В.М. Короля*;

С.4 - Одеський національний академічний театр опери та балету. Один з найстарший театрів України. Відкриття першої споруди театру відбулося у 1810 р., але у 1873 р. відбулася пожежа, через яку театр згорів. Сучасна будівля зведена у 1887 р. архітекторами Ф. Фельнером і Г. Гельмером ("Бюро Фельнер & Гельмер") у стилі віденського бароко. Фото *С.І. Дегтярьова*

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY

- BODNARIUK BOHDAN. Formation and Development of the Byzantine Literature Within the Late Antiquity and Early Middle Ages: Source-Historiographic Aspect 5
- KUDINOV DMITRO. Anti-Statists and Ukrainian Peasantry in 1900s: the Historiography of the Issue 20
- DEREVINSKYI VASYL. Archival Sources About V. Chornovil that are Stored in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine 29

HISTORY OF UKRAINE

- DEGTYAREV SERGEY. Topical Issues of the History of Civil Officialdom in Ukraine at the End of the Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Centuries 35
- GERASKO MARINA. Dwelling as the Life Basis of Ukrainians 43
- DANYLENKO OLEKSANDR. Participation of Soviet Ukraine Athletes in International Competitions in 1920's 51
- ZARICZNAK LARYSA. Friends, Family and Kinship Ties in the Ukrainian Insurgent Army 62

WORLD HISTORY

- SARANOV SERGEY. The Mediterranean Policy of France: J.-B. Colbert (1619-1683) 69
- KHRYPUNOV GENNADIY, KHRYPUNOVA ALINA. Historical Background and Analysis of Photovoltaics in the 50-ies of XX Century 75

REVIEWS. BIBLIOGRAPHY

- CHERKASOV ALEKSANDER. Kudinov D.V. The Peasant Movement in Dnieper Ukraine in the Period of 1900 - February 1917 Years: Historiography of the Problem. Sumy: Ltd. "Papirus Company", 2014. 352 p. 82

TO THE AUTHOR'S ATTENTION! 85

On the cover: P.1 - Savior Transfiguration Cathedral in Priluki. Stone religious building performed in Ukrainian Baroque style. The building founded in 1705, completed and consecrated in 1720. Photo by V. Korol;

P.4 - The Odessa National Academic Theatre of Opera and Ballet is the oldest theatre in Ukraine. The first opera house was opened in 1810 and destroyed by fire in 1873. The modern building was constructed by Fellner & Helmer in neo-baroque (Vienna Baroque) style and opened in 1887. Photo by S. Degtyarev

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC: 930.2 (495) "03/11"

БОДНАРІУК Б.М.Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
доктор історичних наук, доцент (Україна)**ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ВІЗАНТИЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЕПОХУ
ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ТА РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧО-ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті автор розглядає процес формування і головні етапи розвитку візантійської літератури в епоху Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя (IV-XII ст.) в контексті феноменологічного висвітлення її жанрових і текстуальних особливостей. Акцент робиться на джерелознавчо-історіографічний аспект. Разом з тим, автор висвітлює духовно-світоглядні орієнтири й етичні пріоритети візантійської літературної традиції, аналізує твори найвідоміших візантійських письменників, поетів, істориків, полемістів та богословів.

Ключові слова: Візантія, візантійська література, агіографія, духовні твори, церковні гімни, проповіді, епіграми.

BODNARIUK B.M.Chernivtsi national university named after Yurii Fedkovych
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BYZANTINE LITERATURE WITHIN
THE LATE ANTIQUITY AND EARLY MIDDLE AGES:
SOURCE-HISTORIOGRAPHIC ASPECT**

The article examines the formation and main stages of Byzantine literature in the late Antiquity and the Early Middle Ages (IV-XII c.) in the context of phenomenological highlighting its genre and textual features. The emphasis is on primary sources, historiographical perspective. However, the author illuminates the spiritual and ideological orientations and ethical priorities of Byzantine literary tradition, the most famous Byzantine analyzes the works of writers, poets, historians, theologians and polemicists. In line with the characteristics of the phenomenon of Byzantine literature during its formation and the first archetypal stages of development undertaken in the light of major general historical events that took place in the Eastern Roman Empire (Byzantium) from its founding to the era of the Crusades, the author also examines the main types and forms of contemporary Byzantine literature, their aesthetic orientation and Orthodox didactics. Finally, on the basis of civilized society in the Byzantine era highlighted, the author exposes the essential component analysis Byzantine literature, which for centuries had a predisposition to certain social and religious transformation and change in ideological and motivational principles aimed at building a well-established vectors of official imperial culture.

In addition, author in an article focuses on differences of Late pagan literature of early Christian writings. In particular, he notes that Christian rhetoric-sophists tried to build on the ruins of pagan new content, but the shape on the base of the old culture. In a typical example highlights the role of activity the school of Gaza, where for IV-VI centuries blossomed and developed the same genre that successfully developed in the old pagan schools. When creating works of Christian content and direction rhetoric school filled their comparisons with the heroes of Greek mythology and historical details of classical pagan times.

On the other hand, the author stresses that the process of assimilation originally Christian literature genre forms and methods, verbal expression have been developed pagan literature,

and the gradual break it most clearly observed in Christian poetry in definite period. Next Byzantine Orthodox development - both ecclesiastical and secular - literature in all its genres differences occurred in aligning most common ancient literary models focused on strengthening the spiritual and philosophical, moral and ethical priorities, common in the Byzantine (Eastern Roman) society.

Keywords: *Byzantium, Byzantine literature, hagiography, spiritual works, hymns, sermons, epigrams.*

БОДНАРЮК Б.М.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
доктор исторических наук, доцент (Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ И РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКО-ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье автор рассматривает процесс формирования и основные этапы развития византийской литературы в эпоху Поздней Античности и Раннего Средневековья (IV-XII вв.) в контексте феноменологического освещения её жанровых и текстуальных особенностей. Акцент делается на источниковедческо-историографический аспект. Вместе с тем, автор освещает духовно-мировоззренческие ориентиры и этические приоритеты византийской литературной традиции, анализирует произведения наиболее известных византийских писателей, поэтов, историков, полемистов и богословов.

Ключевые слова: *Византия, византийская литература, агиография, духовные произведения, церковные гимны, проповеди, эпиграммы.*

Ранньовізантійська література – частина великого цілого: культури Раннього Середньовіччя від Атлантики до Месопотамії. Як стверджують дослідники, зокрема С.Аверінцев, “культура Раннього Середньовіччя повинна бути осмислена виходячи із сукупності зв’язків суспільного життя Раннього Середньовіччя. Проте суспільне життя цієї величезної епохи – протирічне явище, яке ставить перед наукою проблеми, котрі до цього часу не можуть вважатися вирішеними. Зрозуміло, що ці проблеми можуть вирішуватися лише в спеціальних дослідженнях з історії суспільства. Дослідження по історії літератури може тільки дотично й опосередковано послугувати їх розробці” [2, с.5].

Разом з тим, відомий російський візантиніст відзначає не лише доречність, а й необхідність вивчення саме ранньовізантійської літератури, котра допомагає пролити світло на духовні глибини “таємничої і малозрозумілої” візантійської цивілізації [1, с.6]. З іншого боку необхідно підкреслити, що вивчення історії візантійської літератури і в наш час залишається надзвичайно складною проблемою, пов’язаною з вимогою залучення методологічного інструментарію цілої низки суміжних гуманітарних дисциплін.

Візантиністи зазвичай визначають літературу як сукупність написаних текстів, включаючи у цей список роботи по праву, наукові, медичні й географічні твори. Однак, на думку іншого відомого візантиніста сучасності – А.Каждана, у більшості наукових праць, присвячених проблемам візантійської літератури, автори не окреслюють і не виділяють відмінності між власне літературою та писемністю [46, с.9]; крім того, як підкреслює А.Каждан, вчені у більшості випадків навіть не ставлять питання про те, що перетворює певний текст на твір літератури [46, с.9].

За визначенням самого А.Каждана, метою юридичних, астрономічних або медичних текстів, котрі в принципі відносяться до галузі “природного висловлювання”, є простий вираз думки, де ідея формулюється чітко й зрозуміло; а література починається там, де текст не лише несе в собі смислове навантаження, а й створюється мовою, яка ґрунтується на грі здатних до змінювання форм. Отже автор літературного тексту ставить за мету не просто висловити ідею за

допомогою значимих, оформлених речень, – він також прикрашає її не обов'язковими для передачі понять “*формами*”, котрі не формулюються, і по суті не можуть формулюватися в словах.

Будь-яка фігура мови, наприклад, анафора, не виражає сама по собі жодного поняття або ідеї, вона не додає конкретного відтінку авторському замислу, але саме анафора (в числі інших фігур: алюзій, ритму, алітерацій) перетворює “*природне висловлювання*” у літературний твір [46, с.11]. Щоб краще зрозуміти суть окресленої проблеми, спробуємо провести більш чітке розмежування між літературним і нелітературним текстом. Для прикладу розглянемо двох візантійських письменників XI ст.: один з них, Симеон Сиф, склав вчений компендіум про якість їжі, інший, Кекавмен, написав труд під назвою “*Розповіді та поради*” або “*Стратегікон*” [50]. Книга Сифа належить до жанру дидактичних напучень. Серед інших речей цей візантійський автор вмовляє своїх читачів не їсти оленини і пояснює, чому м'ясо оленя може бути шкідливим, особливо влітку.

В “*Розповідях*” Кекавмена міститься схожа порада: не можна вживати гриби, оскільки багато людей отруїлося ними [46, с.12]. На перший погляд, наведені твердження ідентичні, однак у дійсності вони мають абсолютно різні функції. У Сифа це суто інформативна, концептуальна, нелітературна фраза, її значення вичерпується прямим змістом. У Кекавмена дана фраза є невід'ємною частиною більш загальної ідеї автора: цей світ небезпечний для людини, він загрожує їй різними неприємностями, люди повинні боятися наклепу, ошуку, немилості влади, фінансового краху і стихійного лиха; отруйні гриби складають лише елемент в ланцюгу нещастя та пасток, які підстерігають людину.

Кекавмен ніде вербально не формулює свій принцип, котрий можна би було резюмувати як “*остерігайся усього*”, проте, накопичуючи багато конкретних випадків, він неухильно веде читача до прихованого ним висновку. Саме з таких елементів, як ці невисловлені прямо твердження, починається література, і візантійська ранньосередньовічна література не є в даному сенсі винятком.

Таким чином, під феноменом літератури необхідно розуміти літературу не як сукупність написаних текстів, а як систему способів та засобів, котрими користуються автори, щоби виразити (виявити на знаковому, образному рівні) себе. З іншого боку, література – це перш за все авторська “*манера поведінки*”, використання образів та фігур. Там, де відсутні образи і фігури, там відсутня й сама література. Означена дефініція безпосередньо стосується і феномену ранньовізантійської літератури; крім того, необхідно підкреслити, що головне – не те, що було написано, а те, як було написано, не сукупність текстів, які збереглися, а мистецтво художнього висловлення власних (суб'єктивних) ідей того чи іншого автора.

У зв'язку з тим, що низка вчених робить наголос на класифікацію візантійської духовної і культурної спадщини, вони, природно, майже повністю залишають поза увагою візантійську естетику. Цікаво відзначити, що це концептуальне нехтування естетикою візантійської духовності вчені переклали на голову самих візантійців, мотивуючи дану позицію доволі оригінально: їхня література ними самими не розглядалася як читання, котре приносить задоволення.

Оскільки візантійська літературна продукція оцінювалась дослідниками з точки зору античної літературної естетики, занепад візантійських літературних смаків нібито був очевидний. Твори візантійців більшістю дослідників XX ст. вважались спотвореною формою античної літератури, блідим наслідуванням великим взірцям, спотвореним дзеркалом, безуспішною гонитвою за античним стилем. Однак на сьогоднішній день в історіографії, присвяченій історії візантійської літератури спостерігаються суттєві зміни: літературна традиція ромеїв почала наново оцінюватись та переосмислюватись. Зрештою, актуалізоване висвітлення феномену візантійської літератури на цивілізаційному рівні також дозволяє більш широко і об'єктивно розглянути духовну, морально-етичну, світоглядну і ментальну складові ранньовізантійської православної цивілізації. Особливості саме літературної традиції, яка у Східній Римській імперії ґрунтувалась, в першу чергу, на усталених церковних соціальних пріоритетах, вплинули і на формування у подальшому загальних культурно-мистецьких орієнтирів християнізованого населення Візантійської держави.

Джерельна база по темі є обширна і багатожанрова; крім того, період розвитку візантійської літератури з IV до XII ст. має два внутрішні етапи – перший (IV-VIII ст.) і другий (IX-XII ст.). Характеризуючи літературні твори Пізньоантичної доби (IV-VI ст.), необхідно констатувати, що найбільш яскраві й типові з них були написані авторами, які отримали освіту у газькій школі. Літературний спадок епохи перехідного періоду від Античності до Середньовіччя вчені поділяють на три типи творів: 1) суто християнські по духу (екзегетичні твори Прокопія, агіографія Феодора); 2) язичницькі (поезія Іоанна, декламації Хорикія); 3) твори християнські, які запозичили форму з язичницької поезії [108, с. 14].

Це пояснюється тим, що в Газі, як в жодному іншому центрі еллінської культури на Сході, надзвичайно довго і міцно зберігались язичницькі вірування. Не випадково Ієронім, час свідомого життя котрого припадає на другу половину IV і перші два десятиліття V ст., називав Газу містом язичників (*“Житіє Іларіона”*, Гл. 14). Деякі філософи, вихованці цієї школи, намагались навіть зблизити християнство із вченням Платона (діалоги Енея), а поети газької школи, єдині в усьому греко-римському соціумі того часу, створювали прями наслідування древнім язичницьким поетам: Анакреону наслідував Іоанн (V ст.), трагікам – Тимофій (кінець V – початок VI ст.) [108, с. 14].

Християнські риторичні софісти намагались звести на уламках язичництва нову за змістом, але стару по формі культуру. У газькій школі тієї епохи процвітають ті самі жанри, котрі успішно розроблялися в язичницьких школах риторів-софістів. Так, одна з декламацій Хорикія присвячена питанню про те, які слова промовила би Афродіта, відправившись на пошуки Адоніса. Навіть при створенні творів християнського змісту і спрямування риторичної газької школи наповнювали їх порівняннями з героями давньогрецької міфології та з історичними деталями язичницьких часів (наприклад, *“Енкомій Прокопію”* Хорикія).

Процес першопочаткового засвоєння християнською літературою форм і методів жанрової, словесної виразності, які були розроблені язичницькою літературою, і поступовий розрив з нею особливо чітко спостерігається в християнській поезії IV-VI ст. Саме ця ознака – наслідування вірцям язичницької літератури або відхилення від них – розділяє християнську поезію IV-VI ст. на поезію традиційну і нову [41, с. 18]. В традиційній поезії зберігаються незмінними не лише самі жанри, запозичені з літератури язичницької (гімн, епіграма, епітафія, дидактичний вірш, гномі, поема, екфрасис), але й ті самі метричні принципи віршотворення, хоча грецька мова на середину VI ст. вже перестала відчувати різницю між довгими та короткими складами [41, с. 18].

Крім того, у VI ст. в поезії відбувся і повний розрив зі старими нормами античної метрики, і це, зокрема, спостерігається у творі відомого тогочасного поета Романа Солодкоспівця. З його ім'ям пов'язане виникнення нової поезії у візантійській літературі – нової і за змістом, і за формою, і за жанровими, і за метричними ознаками [14, с. 437]. Роман Солодкоспівець – автор понад тисячі церковних пісньоспівів, котрі дають право назвати його справжнім реформатором візантійського віршоскладання: він перший з християнських поетів почав писати за тонічним принципом і тим самим наблизив церковні пісньоспівів до живої розмовної мови, зробив їх зрозумілими і близькими для усіх своїх сучасників.

Роман Солодкоспівець – творець двох нових поетичних жанрів, названих ним кондаком та ікосом. Кондак – літургійна поема, присвячена опису будь-якого церковного свята або епізоду з життя як легендарних героїв Старого Завіту, так і християнських святих. Ікос – детальне пояснення, часто з моралізаторською метою, яке супроводжує кондак [14, с. 438]. Таким чином, кондак та ікоси складають єдине ціле: кондак (завжди один) передує ікосам, кількість котрих коливається від одинадцяти до двадцяти восьми. Враження єдності досягається завдяки тому, що заключні слова кондака повторюються у кінці кожного ікосу. Це поєднання кондака з ікосами дало гнучку поетичну форму, яка відкривала великі можливості для виразу емоцій у духовній літературі Візантії [14, с. 440-441].

Візантійська проза склалася під впливом необхідності захисту і обґрунтувань основних положень ортодоксального християнства в суперечках з язичниками та єретиками. Це покликала до життя такі жанри, як полемічні філософсько-богословські промови екзегеза (тлумачення), стромати (дослівно – *“килими”*, тобто напучувальні *“слова”* морально-етичного змісту), гомілії

(проповіді). Посилення ролі Церкви у політичному та духовному житті Імперії відбилосся на розвитку красномовства (риторики), яке стає відтепер духовною “зброєю” Церкви (утішні промови, епітафії, палінодії, панегірики святим). Виникає і суто середньовічний, специфічний жанр агіографії. В антиєретичних творах погляди супротивника одержують просторовий вираз; цьому сприяє форма діатриби (бесіда, розмова) [86, с.362].

Наступний жанр, поширений в християнській візантійській прозі IV-VI ст., – жанр екзегези; йому віддали данину всі відомі християнські письменники. Своїм корінням цей жанр сягає язичницької літератури, де тлумачення творів Гомера, Піндара, Платона, Аристотеля, Демосфена та інших знаменитих авторів стародавніх часів мало давню і безперервну традицію. Християнська екзегеза Александрійської школи з її алегоричним методом представлена, перш за все, творами Отців Церкви Св. Афанасія [8, с.39-44] і Григорія Ниського [23, с.85-87]. Більш раціоналістичною є екзегеза в трудах представників історико-граматичної Антіохійської школи – Василя Кесарійського [13, с.54-65] та Іоанна Золотоустого [34, с.90-94].

Ще один жанр давньогрецького красномовства – жанр похвальної промови – з IV ст. також стає поширеним у візантійській християнській літературі. За своїми жанровими ознаками він не зазнає значних змін порівняно з пізніми взірцями язичницької риторики – творами Фемістія, Гімерія, Лібанія [72, с.65-88]. На VI ст. припадає розквіт як життйового жанру, так і епістолярного (листування).

Подібно епістолярному жанру, який не зазнав суттєвих змін у формальних прийомах, вироблених античною традицією, жанр візантійської історіографії переважно також залишився без нововведень. Й хоча труди ромейських історіографів різні за масштабами розповідей, за якістю психологічної характеристики історичних діячів, які зображувалися, за критеріями у відборі фактів, не говорячи вже про індивідуальну обізнаність і талант автора, все ж техніка історичної оповіді, її завдання залишилися такими самими, якими вони були в історіографії античній.

Історіографічний жанр вперше у християнській літературі отримує значний вираз у VI ст., розвиваючись головним чином у двох напрямках: всесвітня хроніка та історія у прямому сенсі цього слова. Всесвітні хроніки складалися у більшості випадків ченцями; в хронологічній послідовності вони описували події “Від сотворіння світу” приблизно до того часу, очевидцями котрого вони були. Зазвичай, автори намагалися лише перерахувати і стисло описати важливі з їх точки зору події, іноді навіть легендарного характеру [1, с.15].

З хронографів VI ст. відомими й популярними були Гесихій Мілетський, Іоанн з Антіохії та Іоанн Малала. Малала – найбільш талановитий автор серед тих, хто писав у жанрі всесвітньої хроніки. Його “*Літопис*” користувався великим успіхом у сучасників і мав значний вплив на наступних хроністів, послугувавши їм взірцем для творів такого роду. Така популярність опусу Малали була викликана головним чином простим та зрозумілим стилем, який нагадував народні оповіді [1, с.6].

Автори, які працювали в галузі власне історіографії, описували не такі великі хронологічні періоди, як хронографи. У більшості випадків це була сучасна їм історія або близький до неї період. За взірці історичної оповіді вони найчастіше брали твори Геродота, Фукідида, Полібія, Тацита й Аппіана. Запозичення візантійських істориків полягали у намаганні широкого висвітлення подій, у яскраво вираженій вільній манері розповіді, у використанні міфологічних образів, у поданні прямої мови деяких дійових осіб.

Серед представників історіографії VI-VII ст. найбільший інтерес викликають Прокопій Кесарійський – автор “*Історії війн Юстиніана з персами, вандалами і готами*” й “*Таємної історії*”, Агафій Міринейський – автор труда “*Про царювання Юстиніана*” і його продовжувач Менандр Протиктор, Феофілакт Симокатта – автор “*Історії*”. В центрі уваги усіх цих авторів – війни імператорів Юстиніана та Маврикія, але оцінки їхні різні: оцінка Прокопія в його “*Таємній історії*” – це оцінка опозиціонера по відношенню до василевса; вона вкрай протилежна духу і спрямуванню історичних праць Агафія та Менандра. Дещо дистанціюється від них і Феофілакт [2, с.23].

Характерною рисою творів Прокопія і Агафія є їх багатоплановість: вона дозволяє авторам охоплювати багато подій соціально-економічного та духовного життя людей того часу, повідомити важливі дані етнографічного та географічного характеру; разом з цим згадуваним авторам вдається подати живі портретні й характерні замальовки відомих в ту епоху особистостей:

наприклад, енергійного, завбачливого у військових діях полководця Велізарія в *“Історії Війн Юстиніана”* або підступного та жорстокого Юстиніана в *“Таємній історії”*, красномовного Айста, родом з Колхіди, істинного патріота – в опусі Агафія *“Про царювання Юстиніана”* [108, с.27].

Період візантійської культури, який охоплює біля трьохсот років (від смерті Юстиніана в 565 р. до Константинопольського собору 843 р.), зазвичай, називають *“темними віками”*, до якого входить і доба іконоборства. Цей період характеризується поширенням і домінуванням в літературі чернечої ідеології та вченого богослів'я, вплив котрих охопив усі галузі інтелектуального життя Імперії. Чернецтво, яке приймало до своїх лав представників усіх станів візантійського соціуму, на кінець VI ст. надзвичайно збільшилося у кількісному відношенні та зосередило у своїх руках значні матеріальні багатства. З VII ст. монастирі перетворились на процвітаючі культурні центри, і різким контрастом для них були дрібні міста з їх становою та майновою диференціацією, заколотами, епідеміями [38, с.49-50].

Крім монофізитської та іконоборчої літератури, яку згодом було знищено, найпоширенішою формою богословської полемічної літератури був успадкований від античності філософський діалог; в епоху палкої релігійної полеміки його цінували найбільше. Характерними для цього жанру є такі твори, як *“Питання та відповіді”* Афанасія Синаїта (VII ст.) і *“Діалог з Маніхесем”* Іоанна Дамаскіна, спрямований проти павликіан в цьому жанрі писались і популяризаторські твори, подібні *“Повчанню старця”* Іоанна Єрусалимського. Цей типовий опус тієї епохи написаний простою мовою у вигляді жвавої бесіди [38, с.50].

З метою вузько практичною пишуться посібники для засвоєння основних положень християнської етики, які нагадують гномічні збірки античної епохи; такою є збірка афоризмів Таласія (650 р.) під назвою *“Про благість і утримання”*, побудована у формі чотирьох центурій (тобто циклів по сто афоризмів), з котрих кожна являє собою акровірш: вишуканість форми повинна компенсувати одноманітність змісту [94, с.22].

Зниження візантійської шкільної освіти створило сприятливий ґрунт для поширення популярних і доступних малоосвіченому читачеві творів, з яких найпопулярнішим у VII-VIII ст. став *“Луг Духовний”* (*“Лимонар”*) Іоанна Мосха. Як у жанровому відношенні, так і в сенсі внутрішньої структури *“Луг Духовний”* – твір, на перший погляд, аналогічний *“Лавсайку”* Палладія Єлинопольського (VI ст.) [76]. В обох випадках авторами були зібрані й літературно оброблені різні випадки з чернечого побуту. Однак при співставленні цих, нібито схожих, збірників стає очевидною різниця між ними – наслідок різних епох, світоглядів і різних завдань, які стояли перед авторами [106, с.220].

Палладій, як відомо, писав раніше Мосха, коли ідея чернечої аскези ще вимагала тлумачень та осмислень. Агітаційна мета визначила своєрідну манеру викладу у Палладія – діловитість розповіді, поєднану з простодушністю. Від цієї епічної манери у Мосха не залишається нічого. Він лірик і дидактик, який творить в епоху повного утвердження і апогею візантійського чернецтва. Його вступ набагато ліричніший та емоційальніший за ґрунтовності наративної історії у Палладія. У своїй короткій розповіді Мосх майстерно вплітає етичні положення християнства, уміло варіюючи при цьому засоби емоційного і психологічного впливу, від прямих рецептів поведінки до напучувальних епізодів візіонерського характеру і різних випадків, з яких можна *“витягнути”* приклад для повчання [106, с.221].

Якщо у Палладія Єлинопольського домінує спокійний опис аскези, то у Мосха в центрі уваги – кара за порушення християнської етики або за відступ від ортодоксії. Саме так відбувається у VIII ст. внутрішня трансформація жанру. Біднішим і однобічнішим за *“Луг”* виглядає твір учня Мосха – Софронія, майбутнього Єрусалимського патріарха. Його *“Сім декад про чудеса”*, які з'явилися в результаті подорожі автора Єгиптом, написані по шаблону *“Діань святих”* і розмаїття в них проступає лише за рахунок географічних та етнографічних екскурсів [886, с.388].

На початку VII ст. у зв'язку з постійними війнами і епідеміями та посиленням соціальної нерівності серед різних верств населення Імперії в агіографічній літературі утверджується тип безсрібника, щедрого милостивця, відданого аскезі, яка проявляється в турботі про бідних [29, 30, 31, 32]. Цей тип має пробраз в реальній історичній особі. На межі VI-VII ст. в Александрії

великою популярністю користувався гурток Іоанна Милостивого – патріарха, який роздав усе своє майно жебракам [86, с.389].

За рахунок власних коштів Іоанн викупував полонених під час перського нашествя. Він помер на шляху до Константинополя, куди прямував після вторгнення персів на африканську територію просити про військову допомогу. *“Житіє Іоанна Милостивого”* було написане Леонтієм, єпископом Неаполіса на Кіпрі, талановитим письменником-агіографом. Тему цього життя повторює написане пізніше *“Житіє Філарета Милостивого”*, де міститься багато фольклорних епізодів і побутових деталей тогочасного ромейського соціуму [86, с.390].

Ці загальнодоступні агіографічні оповіді доповнюються творами іншого роду. Зростання монастирів і виникнення при них загальноосвітніх шкіл дали привід для проникнення в житійну літературу рафінованої риторики; з’являються також часті відступи на наукові теми. Іноді житіє цілком приймає форму вихвальної промови – енкомія. Деякі автори суміщали у своїй творчості обидва ці напрями: у видатного стиліста Леонтія в *“Житті Симеона з Салоса”* вишукана риторика вживається із сучасною письменнику народною мовою. Софроній, у свою чергу, написав енкомію мученикам Киру та Іоанну, біля мощів яких, за переданням, автор зіплився від сліпоты [106, с.225].

Були також агіографи, які обирали для себе лише другий напрямок, і найбільш яскравий серед них – митрополит Нікеї Ігнатій, який жив на межі VIII-IX ст. В написаних ним житіях Георгія Амастрідського [32], патріархів Тарасія й Никифора характерні штучні нагромадження риторичних прикрас, які відсувають на другий план сюжетні завдання агіографічних творів.

В галузі поезії неабиякою оригінальністю позначені афористичні вірші Касії – вченої черниці. Тематика її поезії надзвичайно різноманітна, але перевагу вона віддавала моралізаторським триметрам. У своїх віршах Касія засуджувала глупоту, жадібність та інші людські вади; вона також висміювала лицемірство й підступність, з котрими вона неодноразово стикалася в житті [47, с.319-321].

Візантійська літературна традиція другої половини IX-XII ст. характеризується розвитком світських жанрів і виникненням одного нового – віршованого роману. Цей жанр пов’язаний з ім’ям Феодора Продрома [107, с.11]. Перший досвід переробки пізноантичного роману часів другої софістики, а саме *“Любов Ісмінія та Ісміні”* Євматія Макремволіта (на основі *“Левкіппи та Клітофонта”* Ахілла Татія) [28], з’являється незадовго до Продрома у прозаїчній формі. Це стилістичне наслідування *“Листам Аристенета”*. Від другої софістики автор успадкував любов до екфраз, а християнська епоха відбилась у ньому великою кількістю алегорій протягом усієї оповіді. За взірцем *“Ефіопіки”* Геліодора Продром написав понад чотири тисячі ямбічних триметрів про пригоди закоханих Роданти і Досікла, які вимушено розлучилися [84, с. 7].

Поетична форма у візантійській літературі X-XII ст. була прогресивною на тлі загального розвитку романтичного жанру. Це наближало роман до народної творчості. Однак роман Феодора Продрома ще не позбавлений сухої книжності: автор зловживає античними ремінісценціями та риторикою. У подальшому поетична форма роману звільняється від цих штучних елементів і збагачується за рахунок народної лексики та художніх засобів, властивих народній творчості [107, с.12].

Прикладом такого якісно нового візантійського роману слугує *“Дросилла і Харіклі”* Микити Євгеніана. Не дивлячись на те, що сюжетна лінія частково запозичена у Продрома, творчість Євгеніана не є сліпим наслідуванням. В *“Дросиллі і Харіклі”* фігурують різні за розмірами пісні з рефренами, листи, монологи; і в цьому ліризмі у Євгеніана набагато більше відповідності поетичній формі, ніж у Продрома. Роман Євгеніана приваблює також і своїми реалістичними рисами: дія, на відміну від роману Продрома, відбувається на селі, дійовими особами виступають прості люди; крім того, автор підкреслює їхню високу моральність [107, с.13].

Старшому сучаснику Євгеніана, Константину Манассі, належить роман *“Арістандр і Калітея”*, складений вже *“політичним”* віршуванням; й хоча сам текст роману не є оригінальний, саме він визначає лінію розвитку романів епохи Палеологів. З іншого боку, заслуга Продрома та інших романістів XI-XII ст. – Михайла Гліки, Михайла Аплухіра [71, с.229-234], Птохо-Продрома, Іоанна Цеца, полягає в тому, що вони відкрили народній лексиці шлях у книжкову

поезію. Серед цікавих та оригінальних творів візантійської перекладної літератури XI-XII ст. можна згадати збірку байок “Каліла і Дімна” (“Стефаніт та Іхнілат”), “Книгу Синтипи” та ін. Зрештою, у XII ст. завершується і друге “Відродження” для візантійської літератури.

З візантійської літературної спадщини IV – першої половини IX ст. варто виділити імена, які увійшли до золотого фонду світової духовної культури. Зокрема, це Синесій [95, с. 113-120], Палладій Єлинопольський [767], Феодорит Кирський [104, с. 127-132], Христордор Коптійський, Нон з Наполіса, Іоанн Малала, Кирило Скифопольський [50], Еней Софіст, Хорикій, Євнапій, Олімпіодор [75, с. 147-148], Прокл Діадох [87, с. 146-147], Георгій Пісида [17, с. 237-239], Касія [47, с. 319-321], Феодор Студійський, Феофан, Іоанн Дамаскін [33, с. 271-278], Леонтій з Неаполіса, Ігнатій, Бабрій [9, с. 268-270], Ліваній [59, с. 581-587] та інші.

З відомих та популярних авторів-візантійців другої половини IX-XII ст. до світової культурної скарбниці увійшли Фотій, Арефа Кесарійський [6, с. 49-53], Симеон Метафраст, Константин Порфірогенет, Симеон Магістр (Логофет), Євстафій Солунський, Іоанн Кіннам, Михайл Пселл, Кекавмен [49, с. 165-167], Псевдо-Ісихій (Гесихій) [38, с. 167-170], імператриця і поет Анна Комніна [5], Никифор Врієнній [73, с. 172-179], Феодор Продром, Михайл Аплухір [71, с. 229-234], Микита Євгеніан, Іоанн Цец, Лев Філософ, Коміта Схоластик, Іоанн Кіриот (Геометр), Іоанн Макропод, Миколай Каллікл, Іоанн Апокавк, Еней Софіст [114, с. 157-161], Фемістій [103, с. 609-620], Птохо-Продром [89, с. 212-219] та інші.

Переходячи до аналізу тематичної історіографії варто зазначити, що дослідженням феномену візантійської літератури займалося обмежене коло дослідників, оскільки ця галузь візантиністики є надзвичайно складною, і дана складність пов’язана в першу чергу з текстологічним аналізом творів та їх науковою інтерпретацією. Загальні аспекти історії візантійської літератури розглядали в своїх публікаціях такі відомі європейські вчені XIX – початку XX ст. як Г.Герцберг [18], А.Васільєв [14, 15], С.Шестаков [111, 112], К.Рот [93], К.Успенський [99], Ш.Діль [26], Хр.Лопарев [66]. Цінні думки з приводу характерних рис ранньовізантійської літератури висловили перший український візантиніст Юліан Кулаковський у своїй тритомній “Історії Візантії” [53, 54, 55] та відомий російський вчений Ф.Успенський [100, 101, 102].

Радянська візантиністика так само приділила увагу проблемам вивчення феномену візантійської літератури, її традиціям, жанровим особливостям, поетичним і риторичним формам, дидактичній і духовній (світоглядній) спрямованості тощо. Серед низки монографічних досліджень, де висвітлюються питання виникнення, формування, становлення і етапів розвитку візантійської літератури з її палеографічною специфікою, необхідно згадати роботи Р.Бартікян [10], Е.Гранстрема [20, 21], З.Удальцової [97, 98], А.Рудакова [94], О.Сиркіна [96], Ю.Шульца [113], А.Дьяконова [27], Г.Курбатова [56, 57], А.Каждана [40, 41, 43, 44, 45, 46], Н.Пігулевської [79, 80, 81], І.Медведева [69, 70], В.Ліхачової [65], Г.Літаврїна [63, 64], М.Левченка [58].

Варто виділити й ґрунтовні фахові праці (статті, повідомлення, книги) С.Полякової [83, 84, 85], Л.Фрейберга [106, 107, 108], Т.Попової [86], Ш.Ніцибідзе [74], В.Неронової [72], Я.Любарського [67, 68], Е.Ліпшиц [60, 61, 62], М.Кривова [51], В.Кузьміної [52]. В них вчені вивчали різні сторони візантійської літературної спадщини, творчість найбільш відомих письменників, поетів, церковних діячів та філософів. До кола їхніх інтересів потрапили такі автори як Роман Солодкоспівець, Іоанн Ефеський, Паллад, Никифор Хрисоверх, Миколай Месарит, Псевдо-Методій Патарський, Іоанн Золотоустий, Никифор, Кекавмен, Анна Комніна, Стефан Сахлікис, Ліваній, Ієшу Стилїт, Паллад Александрійський, Веніамін з Тудели, Євмафій Макремволїт та ін.

Необхідно також констатувати, що дотичний матеріал з історії візантійської літератури IV-XII ст. міститься в монографіях сучасного французького візантиніста А.Гійу [19], московської дослідниці К.Хвостової [109], американського історика Д.Райса [90], публікаціях відомого угорського візантинознавця І.Ірмшера [35]. Разом з тим, одними з найбільших авторитетів з історії візантійської цивілізації та її літературної спадщини у XX ст. залишаються три російські фахівці – С.Аверінцев, А.Каждан і М.Бібіков.

Академік С.Аверінцев [1, 2] комплексно досліджував поетику та риторичну ранньовізантійської літератури, одночасно аналізуючи загальні витоки європейської літературної традиції і типологію ставлення до книги в культурах Стародавнього Сходу, Античності та Середньовіччя. М.Бібіков [11] спеціалізується на візантійській історичній прозі в усіх її проявах, особливостях та досягненнях. Однак найсхвальнішими відгуками серед вчених сучасності користується узагальнююча праця А.Каждана “Історія візантійської літератури (650-850)” [42], де автор вперше у світовій історіографії зробив спробу концептуально осмислити і розглянути феномен православної візантійської літератури в усій його строкатості, розмаїтості, неповторності та естетичній неоднозначності. У своїй книзі А.Каждан розглядає історію візантійської літератури не як серію риторичних вправ окремих ерудитів, а як організм, котрий живе та розвивається, і де творчість визначалась перш за все розумом, талантом і духовними властивостями письменників. Дослідник спромігся показати й довести: візантійська словесність, при всій її своєрідності, існувала за тими самими законами, що і будь яка інша середньовічна література.

Слід відзначити, що А.Каждан всебічно проаналізував творчість найбільш вагомих і одночасно типових авторів-інтелектуалів, які протягом другої половини VII – першої половини IX ст. формували і визначали рівень візантійської літератури. А.Каждан, зокрема, вивчає творчий здобуток Андрея, митрополита Критського, Феодора Студита, Германа I, патріарха Константинопольського, Іоанна Дамаскіна, Варлаама, Косьми Маюмського. Окремо видатний візантиніст сучасності, який другу половину життя працював у Думбартон-Оукі (США), характеризує епоху розквіту чернечої культури у Візантії, висвітлюючи твори та біографії іконошанувальників – Стефана Нового, Савваїта, Іоаннікія, Ігнатія, патріарха Мефодія, Феодана Сповідника, Климента Гімнографа, корпус агіографічної (житійної) літератури і аскетичних творів кінця VIII – початку IX ст. Не менш цікаво А.Каждан інтерпретує у візантійській літературі епоху “темних віків”, середньовічну легенду про Константина Великого, декілька т.зв. всесвітніх хронік, біографії Філарета Милостивого і Антонія Нового. Крім того, вчений новаторськи осмислює й жанр тогочасних комічних творів на прикладі життя Лева Катанського і Панкратія Таормінського.

У підсумку необхідно підкреслити, що пізньоантична й ранньосередньовічна візантійська література, особливо численні твори епохи т.зв. візантійського відродження, здійснила суттєвий вплив і на формування світоглядних пріоритетів, духовних ідеалів та літературних традицій Київської Русі.

-
1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы / С.С. Аверинцев. – М.: Наука, 1977. – 367 с.
 2. Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции / С.С. Аверинцев. – М.: РАН, 1996. – 373 с.
 3. Аверинцев С.С. Типология отношения к книге в культурах Древнего Востока, античности и средневековья / С.С. Аверинцев // Античность и античные традиции в культуре народов Советского Востока. – М.: Наука, 1978. – С. 91-116.
 4. Агафий Миринеийский. Эпиграммы / Агафий Миринеийский // Памятники византийской литературы IV-IX веков / . – М.: Наука, 1968. – С. 168-178.
 5. Анна Комнина. Алексиада / Анна Комнина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 538 с.
 6. Арефа Кесарийский. Хирсфакт, или Ненавистник чародейства / Арефа Кесарийский // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 49-53.
 7. Армурис // Византийская эпическая поэма. – М.: Наука, 1990. – С. 34-88.
 8. Афанасий Александрийский. Жизнь и учение праведного отца нашего Антония, описанные святым отцом нашим Афанасием, епископом Александрии, в послании к монахам, находящимся в чужих странах / Афанасий Александрийский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 39-44.
 9. Бабрий. Эзоповы басни / Бабрий // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 268-270.
 10. Бартикян Р.М. Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите / Р.М. Бартикян // ВВ, 1964. – Т. XXV. – С. 148-170.
 11. Бибииков М.В. Византийская историческая проза / М.В. Бибииков. – М.: Терра, 1996. – 415 с.
 12. Варлаам и Иоасаф. – СПб.: Алетейя, 2008. – 308 с.

13. *Василий Кесарийский*. О том как молодым людям извлечь пользу из языческих книг / Василий Кесарийский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 54-65.
14. *Васильев А.А.* Время жизни Романа Сладкопевца / А.А. Васильев // ВВ, 1901. – Т. VIII. – С. 435-478.
15. *Васильев А.А.* История Византийской империи. Т.1. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А.А. Васильев. – СПб.: Алетей, 1999. – 522 с.
16. Византийские легенды / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – 303 с.
17. *Георгий Писиды*. Судьба / Георгий Писиды // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 237-239.
18. *Герцберг Г.И.* История Византии / Г.И. Герцберг. – М.: Тип-ия А. Сабурова, 1896. – XXVI, 687, VIII с.
19. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу. – Новосибирск: У-Фактория, 2008. – 535 с.
20. *Гранстрем Е.Э.* К вопросу о византийском минускуле / Е.Э. Гранстрем // ВВ, 1958. – Т. XIII. – С. 45-66.
21. Гранстрем Е.Э. Унциальный период византийской письменности / Е.Э. Гранстрем // ВВ, 1968. – Т. XXIX. – С. 61-82.
22. *Григорий Назианзин*. Вторая обличительная речь против императора Юлиана / Григорий Назианзин // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 81-84.
23. *Григорий Нисский*. Толкование к надписям псалмов (о смысле музыки) / Григорий Нисский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 85-87.
24. Две византийские хроники X века. – М.: АН СССР, 1959. – 268 с.
25. Дигенис Акрит // Византийская эпическая поэма. – М.: Наука, 1990. – С. 90-125.
26. *Диль Ш.* История Византийской империи / Ш. Диль. – М.: Госполитиздат, 1948. – 410 с.
27. *Дьяконов А.П.* Иоанн Эфесский и его церковно-исторические труды / А.П. Дьяконов. – СПб.: СПбДА, 1908. – XXXII, 386, V с.
28. *Евмафий Макремволит*. Повесть об Исминии и Исмине / Евмафий Макремволит. – СПб.: Алетей, 2007. – 203 с.
29. Жизнь и деяния святых бессребреников Космы и Дамиана / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – С. 7-10.
30. Житие Михаила Синкеллы // Лопарев Хр.М. Греческие жития святых VIII-IX вв. – Пг.: Феникс, 1914. – С. 137-172.
31. Житие святого Евдокима. – СПб.: СПбДА, 1893. – V, 42, II с.
32. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – СПб.: СПбДА, 1893. – XV, 203, II с.
33. *Иоанн Дамаскин*. Источник знания / Иоанн Дамаскин // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 271-278.
34. *Иоанн Златоуст*. Гомилия на Евтропия – евнуха, патриция и консула / Иоанн Златоуст // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 90-94.
35. *Ирмшер И.* Паллад / И. Ирмшер // ВВ, 1956. – Т. XI. – С. 247-270.
36. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – 356 с.
37. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 378 с.
38. История византийской культуры / Под ред. З.В. Удальцовой и др.: В 3-х т. – М.: Наука, 1982. – Т. 1 (IV- первая половина VII в.). – 561 с.
39. История византийской культуры / Под ред. З.В. Удальцовой и др.: В 3-х т. – М.: Наука, 1986. – Т. 2 (вторая половина VII-XII в.). – 561 с.
40. *Каждан А.П.* Два новых византийских памятника XII столетия / А.П. Каждан // ВВ, 1964. – Т. XXIV. – С. 58-77.
41. *Каждан А.П.* Из истории византийской хронографии X в. / А.П. Каждан // ВВ, 1961. – Т. XX. – С. 120-138.
42. *Каждан А.П.* История Византийской литературы (650-850) / А.П. Каждан. – СПб.: Алетей, 2007. – 531 с.
43. *Каждан А.П.* Как жили византийцы / А.П. Каждан. – М.: Наука, 1975. – 235 с.
44. *Каждан А.П.* Книга и писатель в Византии / А.П. Каждан. – М.: Наука, 1973. – 151 с.
45. *Каждан А.П.* Критические заметки по поводу изданий византийских памятников / А.П. Каждан // ВВ, 1961. – Т. XXVIII. – С. 131-146.
46. *Каждан А.П.* Никифор Хрисоверг и Николай Месарит. Опыт сравнительной характеристики / А.П. Каждан // ВВ, 1969. – Т. XXX. – С. 53-75.
47. *Касия*. Эпиграммы и гномы / Кассия // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 319-321.
48. *Кекавмен*. Слово увещательное к царю / Кекавмен // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 165-167.
49. *Кекавмен*. Стратегикон / Кекавмен. – СПб.: Алетей, 2005. – 481 с.
50. *Кирилл Скифопольский*. Житие святого Евфимия / Кирилл Скифопольский. – М.: Православный паломник, 2001. – 106 с.
51. *Кривов М.В.* Откровение Псевдо-Мефодия Патарского как отражение народных взглядов на арабское нашествие / М.В. Кривов // ВВ, 1983. – Т. 44. – С. 215-221.
52. *Кузьмина В.Д.* Девгениево деяние / В.Д. Кузьмина. – М.: Наука, 1962. – 181 с.
53. *Кулаковский Ю.А.* История Византии / Ю.А. Кулаковский: В 3-х т. – СПб.: Алетей, 2003. – Т. I. 395-518 годы. – 381 с.

54. Кулаковский Ю.А. История Византии / Ю.А. Кулаковский: В 3-х т. – СПб.: Алетейя, 2003. – Т. II. 518-602 годы. – 422 с.
55. Кулаковский Ю.А. История Византии / Ю.А. Кулаковский: В 3-х т. – СПб.: Алетейя, 2004. – Т. III. 602-717 годы. – 403 с.
56. Курбатов Г.Л. История Византии / Г.Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – 205 с.
57. Курбатов Г.Л. Классовая сущность учения Иоанна Златоустого / Г.Л. Курбатов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма, 1958. – Вып. II. – С. 80-106.
58. Левченко М.В. История Византии / М.В. Левченко. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1940. – 263 с.
59. Ливаний. Моя жизнь, или О моей судьбе / Ливаний // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 581-587.
60. Литшиц Е.Э. Византийское общество и его культура в VIII-IX вв. / Е.Э. Литшиц. – Л.: ЛГУ, 1951. – 210 с.
61. Литшиц Е.Э. Никотор и его исторический труд / Е.Э. Литшиц // ВВ, 1950. – Т. III. – С. 55-78.
62. Литшиц Е.Э. Очерки истории византийского общества и культуры. VIII – первая половина IX в. / Е.Э. Литшиц. – М.-Л.: АН СССР, 1961. – 482 с.
63. Литаврин Г.Г. Был ли Кекавмен, автор “Стратегикона”, феодалом? / Г.Г. Литаврин // Византийские очерки, 1961. – Вып. 1. – С. 17-240.
64. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы / Г.Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 1998. – 209 с.
65. Лихачева В.Д. Искусство книги. Константинополь / В.Д. Лихачева. – М.: Искусство, 1976. – 314 с.
66. Лопарев Хр.М. Греческие жития святых VIII-IX вв. / Хр.М. Лопарев. – Пг.: Феникс, 1914. – XXXIV, 783, IX с.
67. Любарский Я.Н. Замечания к хронологии XI книги “Алексиады” Анны Комниной / Я.Н. Любарский // ВВ, 1963. – Вып. XXIII. – С. 54-73.
68. Любарский Я.Н. Критский поэт Стефан Сахликис / Я.Н. Любарский // ВВ, 1959. – Вып. XIV. – С. 46-58.
69. Медведев И.П. Византийский гуманизм / И.П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 1997. – 337 с.
70. Медведев И.П. Очерки византийской дипломатики / И.П. Медведев. – Л.: Наука, 1988. – 241 с.
71. Михаил Аплухир. Драматий / Михаил Аплухир // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 229-234.
72. Неронова В.Д. Речи Либаия как источник по истории кризиса поздней Римской империи / В.Д. Неронова // УЗ Пермского гос-го ун-та, 1964. – №117. – С. 65-88.
73. Никифор Вриенний. Исторические записки / Никифор Вриенний // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 172-179.
74. Ницибидзе Ш.И. К происхождению греческого романа “Варлаам и Иоасаф” / Ш.И. Ницибидзе // ВВ, 1960. – Т. XVII. – С. 265-272.
75. Олимпиодор. На “Федона” Платона / Олимпиодор // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 147-148.
76. Палладий, епископ Еленопольский. Лавсаик, или Повествование о жизни святых и блаженных отцов / Палладий. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2003. – 351 с.
77. Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – 355 с.
78. Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – 463 с.
79. Пигулевская Н.В. Византийские историки об арабах V в. / Н.В. Пигулевская // Палестинский сборник, 1964. – Т. 7 (70). – С. 89-95.
80. Пигулевская Н.В. История Нисибийской академии / Н.В. Пигулевская // Палестинский сборник, 1967. – Т. 17. – С. 23-44.
81. Пигулевская Н.В. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник / Н.В. Пигулевская // Труды института востоковедения, 1940. – Т. XXXI. – С. 37-75.
82. Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – 693 с.
83. Полякова С.В. Византийские легенды как литературное явление / С.В. Полякова // Византийские легенды. – Л.: Наука, 1972. – С. 7-38.
84. Полякова С.В. Из истории византийского любовного романа: опыт интерпретации “Повести об Исминии и Исмине” Евмафия Макремволита / С.В. Полякова // Евмафий Макремволит. Повесть об Исминии и Исмине. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 5-42.
85. Полякова С.В. О некоторых художественных особенностях “Взятия Фессалоники” Иоанна Камениаты / С.В. Полякова // Две византийские хроники X века. – М.: АН СССР, 1959. – С. 242-249.
86. Попова Т.В. Византийская литература эпохи Раннего Средневековья / Т.В. Попова // История Всемирной литературы: В 9-ти т. – М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. – Т. 2. Литература Средневековья. – С. 357-420.
87. Прокл Диадок. Гимн музам / Прокл Диадок // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 146-147.
88. Псевдо-Исихий (Гесихий). О мудрецах, прославившихся своей ученостью / Псевдо-Исихий (Гесихий) // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 167-170.
89. Птохо-Продром. О дурной жене / Птохо-Продром // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 212-219.
90. Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима / Д.Т. Райс. – М.: Центрполиграф, 2003. – 204 с.

91. Раскаание святой Пелагии // Византийские легенды / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – С. 18-25.
92. Роман Сладкопеев. На усопших / Роман Сладкопеев // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 209-215.
93. Рот К. История Византийской империи / К. Рот. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1908. – XXXII, 546, VIII с.
94. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры / А.П. Рудаков. – СПб.: Алетея, 2006. – 416 с.
95. Синесий. Египетские рассказы или О промысле / Синесий // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 113-120.
96. Сыркин А.Я. Поэма о Дигенисе Акрите / А.Я. Сыркин. – М.: Наука, 1964. – 155 с.
97. Удальцова З.В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV-VII вв.) / З.В. Удальцова. – М.: Наука, 1974. – 310 с.
98. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке / З.В. Удальцова. – М.: АН СССР, 1959. – 565 с.
99. Успенский К.И. Очерки по истории Византии / К.И. Успенский. – М.: Тип-ия И. Федорова, 1917. – XXVII, 482, IV с.
100. Успенский Ф.И. История Византийской империи / Ф.И. Успенский: В 3-х т. – М.: Мысль, 1996. – Т. 1. Империя в VI-IX вв. – 827 с.
101. Успенский Ф.И. История Византийской империи / Ф.И. Успенский: В 3-х т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. Период Македонской династии (867-1057). – 527 с.
102. Успенский Ф.И. Путевые записки Вениамина из Туделы / Ф.И. Успенский // Анналы, 1923. – № 3. – С. 9-20.
103. Фемистий. Валенту о вероисповеданиях / Фемистий // Поздняя греческая проза. – М.: Наука, 1960. – С. 609-620.
104. Феодорит Киррский. Повесть о людях, преданных Богу или о подвижнической жизни / Феодорит Киррский // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 127-132.
105. Феофилакт Симокатта. Письма / Феофилакт Симокатта // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 245-250.
106. Фрейберг Л.А. Византийская литература VII – первой половины IX в. / Л.А. Фрейберг // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 219-232.
107. Фрейберг Л.А. Византийская литература второй половины IX-XII вв. / Л.А. Фрейберг // Памятники византийской литературы IX-XIV веков. – М.: Наука, 1969. – С. 9-38.
108. Фрейберг Л.А. Византийская литература IV-VI вв. / Л.А. Фрейберг, Т.В. Попова // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 9-37.
109. Хвостова К.В. Византийская цивилизация как историческая парадигма / К.В. Хвостова. – СПб.: Алетея, 2009. – 207 с.
110. Чудеса святого Георгия // Византийские легенды / Под ред. С.В. Поляковой. – СПб.: Наука, 2004. – С. 193-208.
111. Шестаков С.П. Лекции по истории Византии / С.П. Шестаков. – Казань: Тип-ия Казанского ун-та, 1915. – Т. 1. – VII, 437 с.
112. Шестаков С.П. Три поэта византийского Ренессанса / С.П. Шестаков. – Казань: КазДА, 1906. – XII, 244, III с.
113. Шульц Ю.Ф. Паллад Александрийский. Эпиграммы / Ю.Ф. Шульц // ВВ, 1964. – Т. XXIV. – С. 259-289.
114. Эней Софист. Письма / Эней Софист // Памятники византийской литературы IV-IX веков. – М.: Наука, 1968. – С. 157-161.

References

1. Averintsev S.S. Poetika rannevizantiiskoi literatury / S.S. Averintsev. – М.: Nauka, 1977. – 367 s.
2. Averintsev S.S. Ritorika i istoki evropeiskoi literaturnoi traditsii / S.S. Averintsev. – М.: RAN, 1996. – 373 s.
3. Averintsev S.S. Tipologiya otnosheniia k knige v kul'turakh Drevnego Vostoka, antichnosti i srednevekov'ia / S.S. Averintsev // Antichnost' i antichnye traditsii v kul'ture narodov Sovetskogo Vostoka. – М.: Nauka, 1978. – С. 91-116.
4. Agafii Mirineiskii. Epigrammy / Agafii Mirineiskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov / . – М.: Nauka, 1968. – С. 168-178.
5. Anna Komnina. Aleksiada / Anna Komnina. – SPb.: Aleteia, 2001. – 538 s.
6. Arefa Kesariiskii. Khiosfakt, ili Nenavistnik charodeistva / Arefa Kesariiskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – М.: Nauka, 1969. – С. 49-53.
7. Armuris // Vizantiiskaia epicheskaia poema. – М.: Nauka, 1990. – С. 34-88.
8. Afanasii Aleksandriiskii. Zhizn' i uchenie pravednogo ottsa nashego Antonia, opisannye sviatym ottsom nashim Afanasiem, episkopom Aleksandrii, v poslanii k monakhm, nakhodiashchimsia v chuzhikh stranakh / Afanasii Aleksandriiskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – М.: Nauka, 1968. – С. 39-44.
9. Babrii. Ezopovy basni / Babrii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – М.: Nauka, 1968. – С. 268-270.
10. Bartikian R.M. Zametki o vizantiiskom epose o Digenise Akrite / R.M. Bartikian // ВВ, 1964. – Т. XXV. – С. 148-170.
11. Bibikov M.V. Vizantiiskaia istoricheskaia proza / M.V. Bibikov. – М.: Terra, 1996. – 415 s.
12. Varlaam i Ioasaf. – SPb.: Aleteia, 2008. – 308 s.
13. Vasilii Kesariiskii. O tom kak molodym liudiam izvlech' pol'zu iz iazycheskikh knig / Vasilii Kesariiskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – М.: Nauka, 1968. – С. 54-65.
14. Vasil'ev A.A. Vremia zhizni Romana Sladkopevtsa / A.A. Vasil'ev // ВВ, 1901. – Т. VIII. – С. 435-478.

15. Vasil'ev A.A. Istoriiia Vizantiiskoi imperii. T. I. Vremia do Krestovykh pokhodov (do 1081 g.) / A.A. Vasil'ev. – SPb.: Aleteia, 1999. – 522 s.
16. Vizantiiskie legendy / Pod red. S.V. Poliakovoi. – SPb.: Nauka, 2004. – 303 s.
17. Georgii Pisida. Sud'ba / Georgii Pisida // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 237-239.
18. Gertsberg G.I. Istoriiia Vizantii / G.I. Gertsberg. – M.: Tip-iia A. Saburova, 1896. – XXVI, 687, VIII s.
19. Giiu A. Vizantiiskaia tsivilizatsiia / A. Giiu. – Novosibirsk: U-Faktoriia, 2008. – 535 s.
20. Granstrem E.E. K voprosu o vizantiiskom minuskule / E.E. Granstrem // VV, 1958. – T. XIII. – S. 45-66.
21. Granstrem E.E. Untsial'nyi period vizantiiskoi pis'mennosti / E.E. Granstrem // VV, 1968. – T. XXX. – S. 61-82.
22. Grigorii Nazianzin. Vtoraia oblichitel'naia rech' protiv imperatora Iuliana / Grigorii Nazianzin // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 81-84.
23. Grigorii Nisskii. Tolkovanie k nadpisiam psalmov (o smysle muzyki) / Grigorii Nisskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 85-87.
24. Dve vizantiiskie khroniki Kh veka. – M.: AN SSSR, 1959. – 268 s.
25. Digenis Akrit // Vizantiiskaia epicheskaia poema. – M.: Nauka, 1990. – S. 90-125.
26. Dil' Sh. Istoriiia Vizantiiskoi imperii / Sh. Dil'. – M.: Gospolitizdat, 1948. – 410 s.
27. D'iakonov A.P. Ioann Efesskii i ego tserkovno-istoricheskie trudy / A.P. D'iakonov. – SPb.: SPbDA, 1908. – XXXII, 386, V s.
28. Evmafii Makremvolit. Povest' ob Isminii i Ismine / Evmafii Makremvolit. – SPb.: Aleteia, 2007. – 203 s.
29. Zhizn' i deiania sviatykh bessrebrenikov Kosmy i Damiana / Pod red. S.V. Poliakovoi. – SPb.: Nauka, 2004. – S. 7-10.
30. Zhitie Mikhaila Sinkella // Loparev Khr.M. Grecheskie zhitia sviatykh VIII-IX vv. – Pg.: Feniks, 1914. – S. 137-172.
31. Zhitie sviatogo Evdokima. – SPb.: SPbDA, 1893. – V, 42, II s.
32. Zhitia svv. Georgiia Amastridskogo i Stefana Surozhskogo. – SPb.: SPbDA, 1893. – XV, 203, II s.
33. Ioann Damaskin. Istochinik znaniia / Ioann Damaskin // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 271-278.
34. Ioann Zlatoust. Gomiliia na Evtropiia – evnukha, patritsiia i konsula / Ioann Zlatoust // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 90-94.
35. Irmsher I. Pallad / I. Irmsher // VV, 1956. – T. XI. – S. 247-270.
36. Istoriiia Vizantii / Pod red. S.D. Skazkina: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1967. – T. 1. – 356 s.
37. Istoriiia Vizantii / Pod red. S.D. Skazkina: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1967. – T. 2. – 378 s.
38. Istoriiia vizantiiskoi kul'tury / Pod red. Z.V. Udal'tsovoi i dr.: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1982. – T. 1 (IV-pervaia polovina VII v.). – 561 s.
39. Istoriiia vizantiiskoi kul'tury / Pod red. Z.V. Udal'tsovoi i dr.: V 3-kh t. – M.: Nauka, 1986. – T. 2 (vtoraia polovina VII-XII v.). – 561 s.
40. Kazhdan A.P. Dva novykh vizantiiskikh pamiatnika KhII stoletia / A.P. Kazhdan // VV, 1964. – T. XXIV. – S. 58-77.
41. Kazhdan A.P. Iz istorii vizantiiskoi khronografii Kh v. / A.P. Kazhdan // VV, 1961. – T. KhKh. – S. 120-138.
42. Kazhdan A.P. Istoriiia Vizantiiskoi literatury (650-850) / A.P. Kazhdan. – SPb.: Aleteia, 2007. – 531 s.
43. Kazhdan A.P. Kak zhili vizantiitsy / A.P. Kazhdan. – M.: Nauka, 1975. – 235 s.
44. Kazhdan A.P. Kniga i pisatel' v Vizantii / A.P. Kazhdan. – M.: Nauka, 1973. – 151 s.
45. Kazhdan A.P. Kriticheskie zametki po povodu izdaniia vizantiiskikh pamiatnikov / A.P. Kazhdan // VV, 1961. – T. XXVIII. – S. 131-146.
46. Kazhdan A.P. Nikiifor Khrioverg i Nikolai Mesarit. Opyt sravnitel'noi kharakteristiki / A.P. Kazhdan // VV, 1969. – T. XXX. – S. 53-75.
47. Kasiia. Epigrammy i gnomy / Kasiia // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 319-321.
48. Kekavmen. Slovo uveshchatel'noe k tsariu / Kekavmen // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 165-167.
49. Kekavmen. Strategikon / Kekavmen. – SPb.: Aleteia, 2005. – 481 s.
50. Kirill Skifopol'skii. Zhitie sviatogo Evfimiia / Kirill Skifopol'skii. – M.: Pravoslavnyi palomnik, 2001. – 106 s.
51. Krivov M.V. Otkrovenie Psevdo-Mefodiia Patarskogo kak otrazhenie narodnykh vzgliadov na arabskoe nashestvie / M.V. Krivov // VV, 1983. – T. 44. – S. 215-221.
52. Kuz'mina V.D. Devgenievo deianie / V.D. Kuz'mina. – M.: Nauka, 1962. – 181 s.
53. Kulakovskii Iu.A. Istoriiia Vizantii / Iu.A. Kulakovskii: V 3-kh t. – SPb.: Aleteia, 2003. – T. I. 395-518 gody. – 381 s.
54. Kulakovskii Iu.A. Istoriiia Vizantii / Iu.A. Kulakovskii: V 3-kh t. – SPb.: Aleteia, 2003. – T. II. 518-602 gody. – 422 s.
55. Kulakovskii Iu.A. Istoriiia Vizantii / Iu.A. Kulakovskii: V 3-kh t. – SPb.: Aleteia, 2004. – T. III. 602-717 gody. – 403 s.
56. Kurbatov G.L. Istoriiia Vizantii / G.L. Kurbatov. – M.: Vysshiaia shkola, 1984. – 205 s.
57. Kurbatov G.L. Klassovaia sushchnost' ucheniia Ioanna Zlatoustogo / G.L. Kurbatov // Ezhegodnik Muzeia istorii religii i ateizma, 1958. – Vyp. II. – S. 80-106.
58. Levchenko M.V. Istoriiia Vizantii / M.V. Levchenko. – M.-L.: Sotsekgiz, 1940. – 263 s.
59. Livanii. Moia zhizn', ili O moei sud'be / Livanii // Pozdniaia grecheskaia proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 581-587.
60. Lipshits E.E. Vizantiiskoe obshchestvo i ego kul'tura v VIII-IX vv. / E.E. Lipshits. – L.: LGU, 1951. – 210 s.
61. Lipshits E.E. Nikofor i ego istoricheskii trud / E.E. Lipshits // VV, 1950. – T. III. – S. 55-78.

62. Lipshits E.E. Ocherki istorii vizantiiskogo obshchestva i kul'tury. VIII – pervaya polovina IX v. / E.E. Lipshits. – M.-L.: AN SSSR, 1961. – 482 s.
63. Litavrin G.G. Byl li Kekavmen, avtor “Strategikona”, feodalom? / G.G. Litavrin // Vizantiiskie ocherki, 1961. – Vyp. 1. – S. 17-240.
64. Litavrin G.G. Kak zhili vizantiitsy / G.G. Litavrin. – SPb.: Aleteia, 1998. – 209 s.
65. Likhacheva V.D. Iskustvo knigi. Konstantinopol' / V.D. Likhacheva. – M.: Iskustvo, 1976. – 314 s.
66. Loparev Khr.M. Grecheskie zhitia sviatykh VIII-IX vv. / Khr.M. Loparev. – Pg.: Feniks, 1914. – XXXIV, 783, IX s.
67. Liubarskii Ia.N. Zamechaniia k khronologii XI knigi “Aleksiady” Anny Komninoi / Ia.N. Liubarskii // VV, 1963. – Vyp. XXIII. – S. 54-73.
68. Liubarskii Ia.N. Kritskii poet Stefan Sakhlikis / Ia.N. Liubarskii // VV, 1959. – Vyp. XIV. – S. 46-58.
69. Medvedev I.P. Vizantiiskii gumanizm / I.P. Medvedev. – SPb.: Aleteia, 1997. – 337 s.
70. Medvedev I.P. Ocherki vizantiiskoi diplomatiki / I.P. Medvedev. – L.: Nauka, 1988. – 241 s.
71. Mikhail Aplukhir. Dramatii / Mikhail Aplukhir // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 229-234.
72. Neronova V.D. Rechi Libanii kak istochnik po istorii krizisa pozdnei Rimskoi imperii / V.D. Neronova / UZ Permskogo gos-go un-ta, 1964. – №117. – S. 65-88.
73. Nikifor Vriennii. Istoricheskie zapiski / Nikifor Vriennii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 172-179.
74. Nitsibidze Sh.I. K proiskhozhdeniiu grecheskogo romana “Varlaam i Ioasaf” / Sh.I. Nitsibidze // VV, 1960. – T. XVII. – S. 265-272.
75. Olimpiodor. Na “Fedona” Platona / Olimpiodor // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 147-148.
76. Palladii, episkop Elenopol'skii. Lavsaik, ili Povestvovanie o zhizni sviatykh i blazhennykh ottsov / Palladii. – M.: Izd-vo Moskovskogo podvor'ia Sviato-Troitskoi Sergievoi Lavry, 2003. – 351 s.
77. Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – 355 s.
78. Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – 463 s.
79. Pigulevskaia N.V. Vizantiiskie istoriki ob arabakh V v. / N.V. Pigulevskaia // Palestinskii sbornik, 1964. – T. 7 (70). – S. 89-95.
80. Pigulevskaia N.V. Istoriia Nisibiiskoi akademii / N.V. Pigulevskaia // Palestinskii sbornik, 1967. – T. 17. – S. 23-44.
81. Pigulevskaia N.V. Siriiskaia khronika Ieshu Stilita kak istoricheskii istochnik / N.V. Pigulevskaia // Trudy instituta vostokovedeniia, 1940. – T. XXXI. – S. 37-75.
82. Pozdniia grecheskaia proza. – M.: Nauka, 1960. – 693 s.
83. Poliakova S.V. Vizantiiskie legendy kak literaturnoe iavlenie / S.V. Poliakova // Vizantiiskie legendy. – L.: Nauka, 1972. – S. 7-38.
84. Poliakova S.V. Iz istorii vizantiiskogo liubovnogo romana: opyt interpretatsii “Povesti ob Isminii i Ismine” Evmafii Makremvolita / S.V. Poliakova // Evmafii Makremvolit. Povest' ob Isminii i Ismine. – SPb.: Aleteia, 2007. – S. 5-42.
85. Poliakova S.V. O nekotorykh khudozhestvennykh osobennostiakh “Vziatii Fessaloniki” Ioanna Kameniaty / S.V. Poliakova // Dve vizantiiskie khroniki Kh veka. – M.: AN SSSR, 1959. – S. 242-249.
86. Popova T.V. Vizantiiskaia literatura epokhi Rannego Srednevekov'ia / T.V. Popova // Istoriia Vsemirnoi literatury. V 9-ti t. – M.: AN SSSR; Pushkinskii dom, 1989. – T. 2. Literatura Srednevekov'ia. – S. 357-420.
87. Prokl Diadokh. Gimn muzam / Prokl Diadokh // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 146-147.
88. Psevdo-Isikhii (Gesikhii). O mudretsakh, proslavivshikhsia svoei uchenost'iu / Psevdo-Isikhii (Gesikhii) // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 167-170.
89. Ptokho-Prodrom. O durnoi zhene / Ptokho-Prodrom // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 212-219.
90. Rais D.T. Vizantiitsy. Nasledniki Rima / D.T. Rais. – M.: Tsentrpoligraf, 2003. – 204 s.
91. Raskaianie sviatoi Pelagii // Vizantiiskie legendy / Pod red. S.V. Poliakovoi. – SPb.: Nauka, 2004. – S. 18-25.
92. Roman Sladkopevets. Na usopshikh / Roman Sladkopevets // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 209-215.
93. Rot K. Istoriia Vizantiiskoi imperii / K. Rot. – SPb.: Brokgauz-Efron, 1908. – XXXII, 546, VIII s.
94. Rudakov A.P. Ocherki vizantiiskoi kul'tury / A.P. Rudakov. – SPb.: Aleteia, 2006. – 416 s.
95. Sinesii. Egipetskie rasskazy ili O promysle / Sinesii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 113-120.
96. Syrkin A.Ia. Poema o Digenise Akrite / A.Ia. Syrkin. – M.: Nauka, 1964. – 155 s.
97. Udal'tsova Z.V. Ideino-politicheskaia bor'ba v rannei Vizantii (po dannym istorikov IV-VII vv.) / Z.V. Udal'tsova. – M.: Nauka, 1974. – 310 s.
98. Udal'tsova Z.V. Italiia i Vizantiia v VI veke / Z.V. Udal'tsova. – M.: AN SSSR, 1959. – 565 s.
99. Uspenskii K.I. Ocherki po istorii Vizantii / K.I. Uspenskii. – M.: Tip-iia I. Fedorova, 1917. – KhKhVII, 482, IV s.
100. Uspenskii F.I. Istoriia Vizantiiskoi imperii / F.I. Uspenskii: V 3-kh t. – M.: Mysl', 1996. – T. 1. Imperiia v VI-IX vv. – 827 s.

101. Uspenskii F.I. Istorii Vizantiiskoi imperii / F.I. Uspenskii: V 3-kh t. – M.: Mysl', 1997. – T. 2. Period Makedonskoi dinastii (867-1057). – 527 s.
102. Uspenskii F.I. Putevye zapiski Veniamina iz Tudely / F.I. Uspenskii // Annaly, 1923. – № 3. – S. 9-20.
103. Femistii. Valentu o veroispovedaniiakh / Femistii // Pozdniaia grecheskaia proza. – M.: Nauka, 1960. – S. 609-620.
104. Feodorit Kirrskii. Povest' o liudiakh, predannykh Bogu ili o podvizhnicheskoi zhizni / Feodorit Kirrskii // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 127-132.
105. Feofilakt Simokatta. Pis'ma / Feofilakt Simokatta // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 245-250.
106. Freiberg L.A. Vizantiiskaia literatura VII – pervoi poloviny IX v. / L.A. Freiberg // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 219-232.
107. Freiberg L.A. Vizantiiskaia literatura vtoroi poloviny IX-XII vv. / L.A. Freiberg // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IX-XIV vekov. – M.: Nauka, 1969. – S. 9-38.
108. Freiberg L.A. Vizantiiskaia literatura IV-VI vv. / L.A. Freiberg, T.V. Popova // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 9-37.
109. Khvostova K.V. Vizantiiskaia tsivilizatsiia kak istoricheskaiia paradigma / K.V. Khvostova. – SPb.: Aleteiia, 2009. – 207 s.
110. Chudesa sviatogo Georgiia // Vizantiiskie legendy / Pod red. S.V. Poliakovoi. – SPb.: Nauka, 2004. – S. 193-208.
111. Shestakov S.P. Lektsii po istorii Vizantii / S.P. Shestakov. – Kazan': Tip-iia Kazanskogo un-ta, 1915. – T. 1. – VII, 437 s.
112. Shestakov S.P. Tri poeta vizantiiskogo Renessansa / S.P. Shestakov. – Kazan': KazDA, 1906. – XII, 244, III s.
113. Shul'ts Iu.F. Pallad Aleksandriiskii. Epigrammy / Iu.F. Shul'ts // VV, 1964. – T. XXIV. – S. 259-289.
114. Enei Sofist. Pis'ma / Enei Sofist // Pamiatniki vizantiiskoi literatury IV-IX vekov. – M.: Nauka, 1968. – S. 157-161.

Отримано 20.03.2015

UDC 94(477)::[329.285+323.3:63-051]

КУДИНОВ Д.В.Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**БЕЗДЕРЖАВНИКИ Й УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В 1900-х РОКАХ:
ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ**

Аналізується огляд істориками проблеми взаємодії організацій анархістів й українського селянства. У висвітленні діяльності анархістів виділяються дві історіографічні тенденції – радянська з негативною установкою на програмові завдання та тактику бездержавників і сучасна, що спирається на адекватне розуміння поглядів анархістів. Акцентовується описання істориками діяльності анархістів у сільській провінції в Чернігівській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях. Найбільша увага приділена описанню діяльності “Союзу бідних хліборобів” у Гуляй-Полі.

Ключові слова: історіографія, анархізм, анархісти, анархо-комуністи, бездержавники, безмотивний терор, “Союз бідних хліборобів”, Нестор Махно.

KUDINOV D.V.Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
Candidate of Historical Sciences, Docent (Ukraine)**ANTI-STATISTS AND UKRAINIAN PEASANTRY IN 1900s:
THE HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE**

The article is focused on the survey of the interaction between anarchist organizations and Ukrainian peasantry performed by Soviet, Ukrainian and Russian historians. In this respect, two historiographic tendencies are distinguished: Soviet, with adverse orientation on program targets and tactics of anti-statists (the quotes of V.Lenin and J.Stalin are cited as an examples which soviet authors were looked about) and contemporary, which is based on reasonable understanding of anarchists' views on reaching communist society via revolutionary way, annihilation of state and its institutions, securing of human freedom and affordability of material and cultural wealth (short visions of the future society arrangement made by famous anarchist theorists, such as M. Bakunin and P. Kropotkin, are provided). The emphasis is made on the description by historians of anarchists' activity in Chernigov, Podolia, Poltava, Ekaterinoslav and Kherson Governorates. Particularly, actual instances of the agitation beginning amongst peasants by the members of Nizhyn group of anti-statists, creation by them of a range of federations for involvement of rural dwellers, organization in the countryside of meetings and assaults on representatives of czarist administration, landlords and capitalists are revealed. Major attention is paid to the description of the “Poor Peasants Union” activity in Huliaipole in 1906-1908, which future leader of The Revolutionary Insurrectionary Army of Ukraine Nestor Makhno had art and part in. The author proves that this particular chapter of anarchists' history is the most high-lighted in historical literature out of the whole complex of data concerning the anti-statists' performance in rural area.

It is noted that contemporary Ukrainian historians (V. Volkovynskyi, O. Lebedenko, V. Savchenko) have found out the attributes of “peasant anarchism”: the tactics of anarchists in the countryside differed from the activity of the rest Left by more clear and specific support of peasant destructive actions, the border between “fundraising” or “anarchic” motives usually wasn't traced, the groups went in for expropriations, which to some extent lapped over their revolutionary content (however, peasant anarchists themselves denied “wanton” character of

the terror, low level of theoretical training was peculiar to peasant group members, while hands-on experience was prevailing: the ability to shoot, fight, disguise, observe conspiracy, etc. The historians underline particular national colour of Ukrainian "peasant anarchism". According to V. Volkovynskyi and O. Lebedenko, the expansion of anti-statist ideas was favoured by "anarchic mentality" of Ukrainian peasantry (immanent orientation of Ukrainian farmers toward liberty, which had not been knocked out of their conscious during serfdom period), freedom-loving traditions living in peasantry from Zaporozhian Sich times, as well as anti-statist egalitarian ideas of former affluent religious group of Dukhobors.

Keywords: *historiography, anarchism, anarchists, anarcho-communists, anti-statists, unmotivated terror, "Poor Peasant Union" (Soyuz bednyh hleborobov), Nestor Makhno.*

КУДИНОВ Д.В.

Сумский областной институт последипломного педагогического образования,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

АНТИГОСУДАРСТВЕННИКИ И УКРАИНСКОЕ КРЕСТЬЯНСТВО В 1900-х ГОДАХ: К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ

Анализируется обзор историками проблемы взаимодействия организаций анархистов и украинского крестьянства. В освещении деятельности анархистов выделяются две тенденции – советская с ее негативной установкой на программные задачи и тактику антигосударственников и современная, основывающаяся на адекватном понимании взглядов анархистов. Акцентируется описание историками деятельности анархистов в сельской провинции на территории Черниговской, Подольской, Екатеринославской и Херсонской губерний. Наибольшее внимание уделено описанию деятельности "Союза бедных хлеборобов" в Гуляй-Поле.

Ключевые слова: *историография, анархизм, анархисты, анархо-коммунисты, антигосударственники, безмотивный террор, "Союз бедных хлеборобов", Нестор Махно.*

Помітний слід у вітчизняній історії залишили організації анархістів, що наводили жах на урядовців і обивателів своїми "ексами" та водночас заворожували революційною романтикою молодь, яка в прямій деструктивній дії вбачала швидкий шлях трансформації суспільства, а також власну соціальну самореалізацію. Локально анархісти у роки Першої російської революції (ПРР) здобули популярність не лише в робітничих кварталах українських міст, але й у сільській провінції, вдосконаливши методи аграрного й індивідуального терору. Діяльність анархістів у селі, їх взаємодія з селянством – невід'ємна частина історичного дискурсу, узагальнення та виокремлення тематичних частин якого в історіографії і є метою даної публікації.

У висвітленні анархістського руху в Росії й Україні в історичній науці ствердилися два підходи: 1) з позиції більшовицької критики анархізму, що прослідковується в працях радянських вчених; 2) з позиції критики анархізму, заснованої на працях самих теоретиків бездержав'я та їх апологетів, що притаманно для істориків-сучасників.

Погляд радянської історіографії на анархічний рух вирізняється апеляцією до різких визначень анархізму більшовицькими лідерами. Ще у 1901 р. із різкою критикою анархізму виступив В. Ленін: відсутність в анархізмі революційного вчення або доктрини; нерозуміння ним причин експлуатації, розвитку суспільства і класової боротьби як творчої сили; зрештою, заперечення ним політичної боротьби. У 1905 р. в статті "Соціалізм й анархізм", надрукованій в № 21 "Нового життя", В. Ленін повторив свої тези з додатком інших нападів на бездержавників: анархісти вносять дезорганізацію до революційного руху і відвертають робітників від політики буржуазної держави, яку вони

можуть використати собі на користь [25; 27]. У *“Державі і революції”* (1917) В. Ленін вже по-іншому розставляє акценти їх критики радикальними марксистами – він показував неможливість відмирання держави *“з сьогодні на завтра”* в умовах розгортання антикапіталістичної революції, заперечення ними використання державної влади революційним пролетаріатом [26, с. 59-64, 112-113].

В усьому комплексі поглядів анархістів В. Ленін схвально виокремив лише *“розуміння [ними] причин експлуатації”* – *“приватна власність, як основа товарного господарювання”*. У решті оцінок лідер більшовиків залишався вірним власним раз ствердженням поглядам, сліпо відвертаючись від ідеї свободи особистості в анархістській думці, яку він приймав на рахунок лібералізму: *“анархізм – буржуазний індивідуалізм наживоріт”*; *“індивідуалізм, як основа всього світогляду анархізму”*; *“захист дрібної власності і дрібного господарства на землі”*; *“заперечення об’єднуючої і організуючої сили влади”*; *“породження відчаю”*; *“психологія вибитого з колії інтелігента або босяка, а не пролетарія”*. Подібні установки висловив і Й. Сталін у полеміці з грузинськими анархістами, які гуртувалися довкола газети *“Нобаті”*, в 1906 р. Він визначав анархізм як течію глибоко ворожу марксизму, що в основу своєї теорії покладає особистість, тоді як соціал-демократи – масу. Він у тенденційному дусі дорікав анархізму за його заперечення методології марксизму, заснованої на діалектиці, марксистської матеріалістичної теорії (*“теорія шлунку”* – анарх.), обурювався звинуваченнями бездержавників на адресу РСДРП в дусі *“ворог соціалізму”*, який ухиляється від збройної боротьби з режимом і намагається встановити партійну диктатуру над пролетаріатом, що, власне, і відбулося з настанням сталінізму [32, с. 296, 302-310, 321-329, 356, 362-372].

Подібна негативізація анархізму, звичайно, не сприяла об’єктивному погляду істориків на нього, а тим більше на широке висвітлення боротьби бездержавників окремо в робітничому та селянському середовищах. Наприклад, О. Ярославський в своїй книзі *“Анархізм в Росії”* заявив, що до анархістів приставали декласовані дрібнобуржуазні елементи, що анархізм не мав ніякого впливу на робітників, а це, звісно, було далеко не так. Оцінка автором діяльності бездержавників в ПРР здійснена під кутом поглядів Леніна і Сталіна – заперечення анархістами необхідності створення окремої робітничої партії й участі робітників у політичній боротьбі, перешкоджання розвитку робітничого руху та ін. [34, с. 6, 30]. Ленінська критика анархізму ставала ідейною основою також для досліджень інших радянських істориків з ретрансляцією в їхніх творах шаблонних формулювань. При цьому, якщо роль анархізму в намаганні згуртувати робітників розглядалася радянськими дослідниками відносно широко, то робота бездержавників у селі – лише поверхово.

У публікаціях другої групи установки анархістів досягти комуністичного ладу (синтез політичної та економічної свободи особистості), намагання ліквідувати капіталізм, що поневолює робітника і ще більше, ніж пережитки феодалізму експлуатує селянина, отримують адекватне й реалістичне бачення. Анархія як політичний рух і як суспільний ідеал сприймається саме в тому розумінні, як його визначали теоретики та неупереджені дослідники анархізму: *“творча продуктивна сила самого народу, який виробляє закони звичаєвого права, щоб краще захиститися від меншості, яка бажає над ним володарювати”*; *“суспільство у вигляді організму, де відносини між окремими його членами визначаються не законами, спадком історичного гніту й минулого варварства, не якими-небудь властителями..., а взаємними вільними угодами, так само як і вільними звичками та звичаями”* (П. Кропоткін); *“суспільний устрій без керівництва”*, *“відсутність панів, суверену”* (Ж. Прудон); *“суспільство без встановленої влади”* (Р. Мелла); *“стан народу, який не має над собою керівництва, де урядова влада відмінена*

або знищена” (А. Ліштанберже); “суспільний стан без уряду, без встановленої влади” (А. Амон); “ідеал, що являє собою... кінець злиднів і повне задоволення всіх матеріальних потреб засобом колективної праці, для всіх обов’язкової і для всіх рівної; потім – кінець панам і всякому володарюванню і вільний устрій народного життя, відповідно до народних потреб, не згори вниз, як у державі, але знизу вгору, самим народом, окрім усіх урядів і парламентів, вільна спілка землеробських і фабричних робітничих товариств, громад, областей і народів; і, нарешті, у більш віддаленому майбутньому, – загальнолюдське братерство, що постане на руїнах всіх держав” (М. Бакунін) [1, с. 51-53; 4, с. 96; 19, с. 48, 52, 66-67, 246, 287; 21, с. 10]. При цьому історики-сучасники не ставляться до анархістів, як до цілком монолітного політичного руху. Навпаки, присутня тенденція вирізняти діяльність хлібовольців, анархо-синдикалістів, безмотивників (“Чорний прапор”), безначальників, індивідуалістів, локалізувати її в конкретних місцевих організаціях та групах. Це не завжди вдається, оскільки ті чи інші групи, особливо в дрібних населених пунктах (і особливо в сільській місцевості), суворо не дотримувалися якої-небудь певної тенденції анархізму, змінюючи тактику своєї діяльності відповідно до обставин.

Найбільш узагальнене уявлення про тактику анархістів в селянському середовищі можна отримати в роботі сучасного російського дослідника В. Кривенького. Вже на першому з’їзді хлібовольців, анархо-комуністів (послідовників П. Кропоткіна) в грудні 1904 р., показував історик, з трудовим селянством бездержавники пов’язували перспективу майбутньої соціальної революції: “повне знищення капіталізму та держави й заміна їх анархічним комунізмом”. Вона повинна була початися загальним страйком робітників та селян. Останній пункт в цілому був вірним для міста, але в селі, як бачимо, події, за виключенням Київщини та Поділля, розгорталися іншим чином – стихійні бунти виникали раніше переходу селянства до страйкової боротьби. “Революційний” статус за селянством закріпив і II з’їзд хлібовольців (вересень 1906 р.). Але питання про те, як наміри анархістів розвивати зв’язки з селянством втілювалися в їхній тактиці, залишилося автором без відповіді [17, с. 214-215].

Еволюція теоретичної думки російського анархізму та його тактики знайшла відображення в працях радянських дослідників анархізму С. Канєва, В. Коміна і О. Ярославського. Визначивши анархізм різновидом дрібнобуржуазного соціалізму, ці дослідники, проте мало оперували фактичними даними по роботі анархістів серед робітників та селянства (прожогом зупинялися на окремих діях груп анархістів Ніжина, Катеринослава, Гуляй-Поля) для ствердження чи спростування цієї тези. Узагальнено вони констатували провал анархістської пропаганди в селянському середовищі, що, на думку С. Канєва, було слідством як невірних установок антидержавників на класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, так і організаційної аморфності і фракційності анархістського руху. Останнє також зумовлювало малочисельність анархістських організацій [13, с. 163, 178; 14, с. 221, 232; 15, с. 62, 108; 34, с. 27-35].

Певне світло на питання участі бездержавників у селянському русі проливають роботи дослідників анархізму трьох історіографічних поколінь Б. Горєва (дожовтнева історіографія), А. Зецкера (рання радянська історіографія) й О. Лебеденка (пострадянська історіографія), які оперували одними фактами, що бодай і в стислому вигляді дають певне уявлення про агітаційну роботу антидержавників на селі. Перші спроби встановити контакт з селянством анархісти здійснили ще у 1903 р. (Ніжинська група). У роки ПРР інтенсивність пропаганди на селі посилювалася: у 1905 р. анархісти влаштовували мітинги подільських селян (Вінницька група); у 1907 р. були створені “Анархістський селянський союз”, який об’єднав розрізнені селянські групи Київської та Полтавської губерній, і “Федерація вільного селянського союзу” (Київська та Полтавська губ.). На жаль, знайти

більш детальну інформацію про діяльність цих груп через бідність архівних матеріалів історики так і не змогли. В їх арсеналі опинилися лише розрізнені дані про влаштування нападів на поміщиків в Херсонській губернії на початку 1908 р., експропріацію пошти в Верхньодніпровському повіті в 1907 р., поширення пропаганди по селах з боку катеринославських анархістів, відомості про судові процеси над анархістами-аграрниками тощо. На основі цих повідомлень О. Лебеденко зробив висновок, що тактика анархістів у селі вирізнялася від діяльності решти лівих більш чіткою та конкретною підтримкою деструктивних дій селянства. Цьому, на думку історика, сприяла *“анархічна ментальність українського селянства”* (мається на увазі іманентна установка українського хлібороба на волю, так і не витравлена за роки кріпацтва), лібертатні традиції суспільно-політичної діяльності, що жевріли в селянстві ще з часів Запорозької Січі, а також антидержавні та егалітаристські ідеї впливової колись секти духоборів [10, с. 481-482; 12, с. 39; 21, с. 46-47; 22, с. 1; 23, с. 40; 24, с. 73].

Мабуть найбільш інформативною для з'ясування зв'язків анархістів та українського селянства роботою є дослідження О. Кривобока, якому вдалося встановити, що ніжинська група анархістів, пов'язана з анархо-комуністичною групою в Женеві *“Хліб і воля”* (лідер – Г. Гогелія), в передреволюційний час розгорнула пропагандистську діяльність серед селян Борзнянського, Ніжинського, Конотопського повітів, а не лише в прилеглих до Ніжина селах. Листівки-заклики до селян друкувалися в підпільній друкарні в с. Курилівка Ніжинського повіту та привозилися з інших міст (*“До запасних”*, *“До солдатів”*, *“Маніфест”*) [18, с. 228]. Там же, показували Б. Горев і О. Лебеденко, в 1905 р. налагоджувався і випуск журналу *“Набат”*, але поліція попередила його друк [10, с. 476; 21, с. 34].

Роботу анархістів серед селян (агітація в дусі заклику аграріїв до повстання, створення груп Південноросійської федерації селян анархістів-синдикалістів, Анархістської селянської спілки анархістів-комуністів, Федерації груп анархістів-комуністів Київської і Полтавської губерній та ін.) Подільської (м. Богопіль Балтського повіту), Катеринославської, Київської та Херсонської губерній коротко описали В. Нестеренко і В. Савченко [29, с. 143-144; 30, с. 115; 31, с. 11]. Розгорнуте дослідження в даному напрямі ще чекає на свого дослідника.

Загалом, з числа анархістських організацій в Україні, що тісно контактували із селянами, істориками найкраще описана діяльність групи антидержавників в Гуляй-Полі *“Союз бідних хліборобів”*. Це зумовлювалося, звичайно, увагою до персони Нестора Махна, який 17-річним юнаком приєднався до *“Союзу”*.

Серед істориків немає однастайності хронологічних рамок існування групи, очолюваної Вольдемаром Антоні, Олександром і Прокопом Семенютами. Так, за даними В. Волковинського, *“Союз”* існував з вересня 1906 р. до липня 1908 р. О. Лебеденко термін діяльності гуляйпольської групи анархо-комуністів пролонгував до серпня 1908 р. В. Савченко відмітив, що хоча організація в колишньому складі припинила своє існування разом з арештами 27 серпня 1908 р., окремі її члени продовжували здійснювати *“екси”* аж до травня 1910 р. Пізніше група відродилася і діяла до 1913 р., а згодом після трирічної перерви знову відновила свою роботу. Натомість Н. Махно у своїх спогадах стверджував, що діяльність *“Союзу”* почалася за півроку до першого *“ексу”* в 1906 р. і не припинялася аж до Лютневої революції.

Не виробилося однозначної оцінки і щодо характеристики організації *“бідних хліборобів”*. Українські історики здебільшого оцінюють гуляйпольську групу як реальну політичну організацію, що мала певний вплив на селянство. Російський дослідник В. Голованов зводив діяльність товариства гуляйпольських анархістів до рівня звичайної банди, що лише прикривала експропріації романтичним антуражем. В. Волковинський характеризував його як реальну терористичну організацію політично заангажованих

професійних злочинців, яка керувалася адаптованими до селянського розуміння ідеями анархії (*“вільне життя”*), і водночас, як спілку *“примітивних анархістів”* (в цій частині з В. Волковинським погодився й О. Лебеденко), що акумулювали в своїх діях *“прагнення селянських мас до безвладдя”*: *“це був своєрідний конгломерат традицій Запорозької Січі, які переплелися з бажанням шляхом вбивств поміщиків та державних чинів хоча б на деякий час відчувати незалежність і повну свободу, у якій вони вбачали майбутнє щасливе життя”*. Про *“запорозьку”* ментальність гуляйпольських революціонерів, їхнє бажання наслідувати козаків у визначенні ідеологічного обличчя *“Союзу бідних хліборобів”* дещо патетично писав і В. Савченко.

Чи дійсно ідеали запорозької вольниці, а також твори П. Кропоткіна і М. Бакуніна формували світобачення гуляйпольців? Частина істориків ставить під сумнів якусь серйозну ідейність *“бідних хліборобів”*. Певною мірою це підтверджують і їхні спогади. Так, Н. Махно згадував, що єдиним з їх групи, хто добре в той час вивчав анархізм, був П. Семенюта, тоді як решта *“не володіла великими знаннями”*. В. Антоні писав, що революційну літературу його товариші читали без розбору, формуючи власне уявлення про суспільство безвладдя. Вартий уваги той факт, що до *“ексів”* група підійшла лише після півроку гурткових читань, які породили, за виразом Н. Махна, *“чудових, енергійних та щирих революціонерів”*. Як з’ясував В. Савченко, виступав в гуртку з лекціями й один з відомих катеринославських бездержавників М. Музель. Тож, певне, нехай і туманне, загальне уявлення про ідеї анархізму його гуляйпольські послідовники мали. Однак, на думку В. Волковинського, зі своєю *“селянською специфікою”*, позбавленою заідеологізованості аграрного терору і близькою до традиційних селянських суспільно-політичних установок на особисту волю. При цьому методи боротьби *“Союзу бідних хліборобів”* вирізнялися своєрідністю та креативним підходом до справи, що цілком відповідало автономності тактики антидержавників. Б. Горев і В. Савченко, узагальнюючи діяльність анархістів в Україні доби ПРР, писали про те, що кожна їхня група діяла на власний розсуд (*“самобутньо”*) та керувалася локальними завданнями. Відповідно вона могла виконувати їх в оригінальний спосіб, як гуляйпольці – здійснювати напади гуртом, приховуючи обличчя масками або вимажуючи його брудом, супроводжувати їх пафосними заявами, *“убирати”* випадкових свідків тощо.

Дискусійним питанням в діяльності гуляйпольських анархістів була тактика т. зв. *“безмотивного терору”*, відносно якого є розходження у деяких істориків та *“батька”*. Чимало сучасних дослідників не вбачають в ньому іншої раціональної мети, окрім підтримки *“вогню революції”* в селянських серцях, в чому В. Савченко вбачав рудимент радянського історичного мислення. Картини сміливих нападів експропріаторів на підприємців, чиновників, чорносотенців та поліцейських, поранення випадкових жертв бойовиків, *“шпикобойство”*, погоні та перестрілки, роль в *“ексах”* Н. Махна як одного з бойовиків, судові перипетії ув’язнених анархістів – все це добре описане в спеціалізованих дослідженнях, присвячених переважно біографії легендарного вождя анархістського руху в Україні. Все це відтворює певне захоплення гостросюжетним життям Махна та його товаришів, але відводить від питання про мотивацію революційної злочинності *“бідних хліборобів”*. Сам Нестор Іванович аграрний терор *“групи селян анархо-комуністів”* не вважав таким вже й *“безмотивним”* – це була адекватна відповідь на терор урядовий (*“ми відповіли замахами на переслідування та страти революціонерів”*). Логіку подібних дій анархістів дослідниця анархічного терору Г. Гейфман прокоментувала бажанням мститися *всім* (курсив наш) привілейованим класам, а також суспільній силі держави за визиск трудових класів: *“Політичні вбивства повинні були стати не заслуженим покаранням, застосованим до обраних державних чиновників за особливо суворі репресивні чи реакційні дії, а помстою за саму належність*

до клану “паразитів-експлуаторів”. До їх переліку потрапляли не лише “слуги самодержав’я”, але й всі представники “економічного істеблішменту”, винні у поневоленні народу. “Чорний терор” проти панів та полупанків (підпали їхнього майна та замах на життя) супроводжувався агітацією проти закону 9 листопада 1906 р. Фактично дії гуляйпольських анархістів стали продовженням селянської практики “викурювання поміщика” з землі з поправкою на грабунок та рекет, за допомогою яких вони поповнювали касу своєї групи. Вочевидь, кримінальні (“витратні”) та політичні (“анархічні”) мотиви змішувалися в діяльності “Союзу бідних хліборобів” і чітко провести між ними межу неможливо [3, с. 14-15; 5, с. 14-27; 6; 7, с. 237-238; 8, с. 182; 9, с. 29-32; 10, с. 504; 16; 21, с. 47-48; 23, с. 40; 28, с. 19-32; 30, с. 116; 31, с. 17-26; 33, с. 11-13].

Історія гуляйпольської організації анархістів свідчила, що на локальному рівні анархісти могли добиватися суттєвих успіхів серед селянства. Подібних “Союзу” сільських груп було доволі багато (В. Савченко, наприклад, встановив, що в 1905-1910 рр. в сусідній до Гуляй-Поля ст. Новоспасівка діяла група з 20 селянських юнаків-анархістів) [31, с. 23]. Певним свідченням цьому слугують і наведені російським дослідником В. Єрмаковим дані про соціальний склад анархістів. Серед засланих в Сибір до 1908 р. бездержавників 17% їх складу становили саме селяни [11, с. 98]. Однак, створенню розгорнутої картини діяльності анархістів серед селянства сучасним дослідникам, як, власне, й їхнім попередникам, заважає брак документальних свідчень. Організаційно нестійкі групи анархістів, обмежені локальними районами своїх дій, не завжди виявлялися поліцією, що вплинуло на недостатнє висвітлення їхньої діяльності в документах МВС. Слабо селянське питання висвітлене і в літературній спадщині анархістів. Звідси – більша увага дослідників до дій окремих міських осередків анархістів, фрагментарність повідомлень про “екси” сільських груп та відсутність конкретики в описі їхньої діяльності. Вочевидь, з цим пов’язаний і пробіл в аналізі політичного життя антидержавників їхньої пропагандистської літератури, адресованої селянству, що могло б збагатити дискусію про характер їхньої роботи на селі. Наприклад, цікавим в даному випадку є бачення ними основ майбутнього сільського життя. “Нові анархічні порядки” передбачали експропріацію приватновласницької землі та її перерозподіл разом з надільними ґрунтами серед робітників “для обробки”, а не “для годування”, з тим, “щоб працювати було легше і веселіше”, щоб можна було керуватися “духом справедливості, братерства і рівності”; спільність продовольчих запасів і робочої худоби; обмін надлишків на промислові товари; заміну царського суду сільським сенатом. До цього царства благоденства і справедливості анархісти закликали селян йти шляхом аграрного терору (особливо підпалів), бойкоту та збройного опору владі [2, с. 106-111, 134-136].

Отже, дискурс анархізм-селянство виявляє певну фрагментарність, неповноту наративів, суворо обмежених як браком архівних матеріалів, так і дослідницькими завданнями. Достатньо висвітленим на сьогодні є питання діяльності “Союзу бідних хліборобів” – достатньо зразкова організація для проведення порівняння та аналогій з іншими селянськими групами антидержавників, що, вочевидь, і стане дослідницьким прийомом при подальших наукових пошуках за перспективною темою взаємовідносин анархістів та українського селянства. Під проблемою анархізм-селянство, попри відносну тематичну обмеженість історичного наративу, вже закладений ґрунт, на якому може з’явитися серйозна наукова розвідка.

1. Амон А. Социализм и анархизм. Социологические этюды / А. Амон. – М.: Заратустра, 1906. – 106 с.

2. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. В 2 тт. Т. 1. 1883-1916 гг. / Сост. В.В. Кривенький. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 704 с.

3. Бабічева О.С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття / О.С. Бабічева // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 9-20.

4. Бакунин М.А. Избранные сочинения / М.А. Бакунин. – Пг.-М.: Голос труда, 1919. – Т. 1. – 320 с.
5. Волковинський В.Н. Махно и его крах / В.Н. Волковинский. – М.: Из-во ВЗПИ, 1991. – 247 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність / В. Волковинський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.makhno.ru/lit/Volkovin/01.php.
7. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів / В.М. Волковинський // Сторінки історії України: XX століття: Посібн. для вчителя / За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Освіта, 1992. – С. 236-255.
8. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / А. Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
9. Голованов В.Я. Нестор Махно / В.Я. Голованов. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 482 с.
10. Горев Б.И. Аполитические и антипарламентские группы (Анархисты, максималисты, махаевцы) / Б.И. Горев // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб.: Общественная польза, 1914. – Т. III. – Кн. 5. – С. 473-534.
11. Ермаков В.Д. Портрет российского анархиста начала века / В.Д. Ермаков // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 97-99.
12. Зецкер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зецкер. – Вінниця: Б. в., 1925. – 46 с.
13. Канев С.Н. Анархизм и его крах в России / С.Н. Канев // Исторические записки. – 1979. – № 3. – С. 142-194.
14. Канев С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.) / С.Н. Канев. – М.: Мысль, 1987. – 328 с.
15. Комин В.В. Анархизм в России. Специальный курс лекций, прочитанный на историческом факультете педагогического института / В.В. Комин. – Калинин: КГПИ им. М.И. Калинина, 1969. – 243 с.
16. Комин В.В. Нестор Махно: мифы и реальность / В.В. Комин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://makhno.ru/lit/komin/komin.php>.
17. Кривенький В.В. Анархисты / В.В. Кривенький // Политические партии России: история и современность. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – С. 210-226.
18. Кривобок О.П. Анархисти на Північному Лівобережжі України на початку XX ст. / О.П. Кривобок // Література та культура Полісся. – 2008. – Вип. 41. – С. 226-235.
19. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия / П.А. Кропоткин. – М.: Правда, 1990. – 638 с.
20. Кудінов Д. Анархисти й українське селянство в 1900-х роках: проблема взаємовідносин у радянській та пострадянській історіографії / Д. Кудінов // Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”, 2-3 травня 2015 року: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 94-98.
21. Лебеденко О.М. Анархизм в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Лебеденко. – К.: Б. и., 1994. – 76 с.
22. Лебеденко О. Анархисти в Україні у другій половині XIX ст. / О. Лебеденко, М. Швенько // Історія України. – 2001. – № 21-24. – С. 1-3.
23. Лебеденко О.М. Анархисти на Україні в 1903-1908 рр. / О.М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 30-43.
24. Лебеденко О.М. Тероризм в Україні під час революції 1905-1907 рр. / О.М. Лебеденко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 73-79.
25. Ленин В.И. Анархизм и социализм / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1967. – Т. 5. – С. 377-378.
26. Ленин В.И. Государство и революция / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1969. – Т. 33. – С. 1-120.
27. Ленин В.И. Социализм и анархия / В.И. Ленин // В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит., 1968. – Т. 12. – С. 129-132.
28. Махно Н.И. Мятежная юность (1888-1917) / Н.И. Махно. – Париж: Громада, 2006. – 104 с.
29. Нестеренко В.А. Участь євреїв Поділля у революційних подіях 1905-1907 рр. / В.А. Нестеренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 6. – С. 138-145.
30. Савченко В.А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905-1907 рр. / В.А. Савченко // Інтелігенція і влада. – 2014. – Вип. 30. – С. 107-119.
31. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Х.: Фоліо, 2005. – 415 с.
32. Сталин И.В. Анархизм или социализм? / И.В. Сталин // И.В. Сталин. Сочинения. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 1. – С. 294-392.
33. Шубин А.В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине / А.В. Шубин. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2013. – 320 с.
34. Ярославский Е. Анархизм в России / Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1939. – 117 с.

References

1. Amon A. Sotsializm i anarkhizm. Sotsiologicheskie etudy / A. Amon. – М.: Zaratustra, 1906. – 106 s.
2. Anarkhisty. Dokumenty i materialy. 1883-1935 gg. V 2 tt. T. 1. 1883-1916 gg. / Sost. V.V. Kriven'kii. – М.: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN), 1998. – 704 s.
3. Babicheva O.S. Anarkhichniy teror v Ukraїni na pochatku XX stolittia / O.S. Babicheva // Inteligentsiia i vlada. – 2007. – Vip. 9. – S. 9-20.
4. Bakunin M.A. Izbrannye sochineniia / M.A. Bakunin. – Pg.-M.: Golos truda, 1919. – T. 1. – 320 s.

5. Volkovinskii V.N. Makhno i ego krakh / V.N. Volkovinskii. – M.: Iz-vo VZPI, 1991. – 247 s.
6. Volkovins'kii V. Nestor Makhno: legenda i real'nist' / V. Volkovins'kii / [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: www.makhno.ru/lit/Volkovin/01.php.
7. Volkovins'kii V.M. Nestor Makhno: proti usikh vlad i rezhimiv / V.M. Volkovins'kii // Storinki istorii Ukraïni: XX stolittia: Posibn. dlia vchitelia / Za red. S.V. Kul'chits'kogo. – K.: Osvita, 1992. – S. 236-255.
8. Geifman A. Revoliutsionnyi terror v Rossii, 1894-1917 / A. Geifman. – M.: KRON-PRESS, 1997. – 448 s.
9. Golovanov V.Ia. Nestor Makhno / V.I. Golovanov. – M.: Molodaia gvardiia, 2008. – 482 s.
10. Gorev B.I. Apoliticheskie i antiparlamentskie grupy (Anarkhisty, maksimalisty, makhaevtsy) / B.I. Gorev // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / Pod red. L. Martova, P. Maslova, A. Potresova. – SPb.: Obshchestvennaia pol'za, 1914. – T. III. – Kn. 5. – S. 473-534.
11. Ermakov V.D. Portret rossiiskogo anarkhista nachala veka / V.D. Ermakov // Sotsiologicheskie issledovaniia. – 1992. – № 3. – S. 97-99.
12. Zetsker A. 1905 rik na Podilli / A. Zetsker. – Vinnitsia: B. v., 1925. – 46 s.
13. Kanev S.N. Anarkhizm i ego krakh v Rossii / S.N. Kanev // Istoricheskie zapiski. – 1979. – № 3. – S. 142-194.
14. Kanev S.N. Revoliutsiia i anarkhizm: Iz istorii bor'by revoliutsionnykh demokratov i bol'shevikov protiv anarkhizma (1840-1917 gg.) / S.N. Kanev. – M.: Mysl', 1987. – 328 s.
15. Komin V.V. Anarkhizm v Rossii. Spetsial'nyi kurs lektsii, pročitannyi na istoricheskom fakul'tete pedagogicheskogo instituta / V.V. Komin. – Kalinin: KGPI im. M.I. Kalinina, 1969. – 243 s.
16. Komin V.V. Nestor Makhno: mify i real'nost' / V.V. Komin [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://makhno.ru/lit/komin/komin.php>.
17. Kriven'kii V. V. Anarkhisty / V.V. Kriven'kii // Politicheskie partii Rossii: istoriia i sovremennost'. – M.: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia» (ROSSPEN), 2000. – S. 210-226.
18. Krivobok O.P. Anarkhisti na Pivnichnomu Livoberezhzhii Ukraïni na pochatku XX st. / O.P. Krivobok // Literatura ta kul'tura Polissia. – 2008. – Vip. 41. – S. 226-235.
19. Kropotkin P.A. Khleb i volia. Sovremennaia nauka i anarkhiia / P.A. Kropotkin. – M.: Pravda, 1990. – 638 s.
20. Kudinov D. Anarkhisti i ukraïns'ke selianstvo v 1900-kh rokakh: problema vzaimovidnosin uadians'kii ta postradians'kii istoriografii / D. Kudinov // Materiali III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi internet-konferentsii «Tendentsii ta perspektivi rozvitku nauki i osviti v umovakh globalizatsii», 2-3 travnia 2015 roku: Zb. nauk. prats'. – Pereiaslav-Khmil'nits'kii, 2015. – Vip. 3. – S. 94-98.
21. Lebedenko O.M. Anarkhizm v Ukraïni (XIX – pochatok XX st.) / O.M. Lebedenko. – K.: B. i., 1994. – 76 s.
22. Lebedenko O. Anarkhisti v Ukraïni u drugii polovini XIX st. / O. Lebedenko, M. Shven'ko // Istorii Ukraïni. – 2001. – № 21-24. – S. 1-3.
23. Lebedenko O.M. Anarkhisti na Ukraïni v 1903-1908 rr. / O.M. Lebedenko // Ukraïns'kii istorichnii zhurnal. – 1991. – № 11. – S. 30-43.
24. Lebedenko O.M. Terorizm v Ukraïni pid chas revoliutsii 1905-1907 rr. / O.M. Lebedenko // Problemi istorii Ukraïni XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. – 2008. – Vip. 15. – S. 73-79.
25. Lenin V.I. Anarkhizm i sotsializm / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1967. – T. 5. – S. 377-378.
26. Lenin V.I. Gosudarstvo i revoliutsiia / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1969. – T. 33. – S. 1-120.
27. Lenin V.I. Sotsializm i anarkhiia / V.I. Lenin // V.I. Lenin. Polnoe sobranie sochinenii. – M.: Izd-vo polit. lit., 1968. – T. 12. – S. 129-132.
28. Makhno N.I. Miatezhnaia iunost' (1888-1917) / N.I. Makhno. – Parizh: Gromada, 2006. – 104 s.
29. Nesterenko V.A. Uchast' yevrei' v Podillja u revolucijnykh podijah 1905-1907 rr. / V.A. Nesterenko // Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogicheskogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija. – 2003. – Vyp. 6. – S. 138-145.
30. Savchenko V.A. Anarkhists'ka organizatsiina struktura i anarkhists'ki komunikatsii v epokhu revoliutsii 1905-1907 rr. / V.A. Savchenko // Inteligentsiia i vlada. – 2014. – Vip. 30. – S. 107-119.
31. Savchenko V.A. Makhno / V.A. Savchenko. – Kh.: Folio, 2005. – 415 s.
32. Stalin I.V. Anarkhizm ili sotsializm? / I.V. Stalin // I.V. Stalin. Sochineniia. – M.: OGIZ, 1946. – T. 1. – S. 294-392.
33. Shubin A.V. Makhno i ego vremena: O Velikoi revoliutsii i Grazhdanskoï voine 1917-1922 gg. v Rossii i na Ukraine / A.V. Shubin. – M.: Knizhnyi dom «LIBROKOM», 2013. – 320 s.
34. Iaroslavskii E. Anarkhizm v Rossii / E. Iaroslavskii. – M.: OGIZ, 1939. – 117 s.

UDC 947.7+929

VASYL F. DEREVINSKYI

Dr (History), Associate Professor of Kyiv National University of
Construction and Architecture (Ukraine)**ARCHIVAL SOURCES ABOUT V. CHORNOVIL THAT ARE STORED IN THE
CENTRAL STATE ARCHIVE OF PUBLIC ORGANIZATIONS OF UKRAINE**

In this article an made overview of source base study of one of the famous Ukrainian public and political and state figures of the twentieth century Vyacheslav Chornovil. Understand historical reality, historical figure or historical processes not possibly, as known, without the study of information, that contain sources – realities of human activity. In this context, top priority for researchers is study the materials stored in the funds of archives. The study of archival documents is essential to study such a not ordinary personality in Ukrainian history as V. Chornovil. Therefore in this article examines which information about V. Chornovil can be in the funds of the Central Archives of Public Organizations of Ukraine (TSDAHO of Ukraine). Sources revealed in TSDAHO of Ukraine contain a significant and diverse information. They cover different periods of his life and areas of activity. In them there is information about his parents, tuition, work in the media, public-political activity, and also features of investigative and judicial actions above it in the late 1960s and early 1970s. This large complex source material still awaits a thorough scientific study.

Keywords: V. Chornovil, Central Archives of Public Organizations of Ukraine, TSDAHO of Ukraine, archive, documents, materials.

ДЕРЕВІНСЬКИЙ В.Ф.доктор історичних наук, доцент Київського національного
університету будівництва і архітектури (Україна)**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО В. ЧОРНОВОЛА, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В
ЦЕНТРАЛЬНОМУ АРХІВІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ**

У цій статті зроблений огляд джерельної бази дослідження одного з відомих українських громадсько-політичних і державних діячів ХХ століття – В'ячеслава Чорновола. Зрозуміти історичну реальність, історичну постать чи історичні процеси не можливо, як відомо, без вивчення інформації, яку містять джерела – реалії людської діяльності. У цьому контексті, пріоритетом для дослідників вивчати матеріали, що зберігаються у фондах архівів. Вивчення архівних документів має важливе значення для вивчення такої неординарної особистості української історії, як В. Чорновіл. Тому у цій статті розглядається про те, яку інформацію про В. Чорновола можна знайти у фондах Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Виявлені в ЦДАГО України джерела містять об'ємну, ґрунтовну й різноманітну інформацію. Вони охоплюють різні періоди його життя та сфери діяльності. В них міститься інформація про його батьків, навчання, роботу в ЗМІ, громадсько-політичну діяльність, а також особливості провадження слідчих і судових дій над ним у кінці 1960-х – на початку 1970-х років. Цей великий джерельний комплекс матеріалів ще не отримав ретельного наукового вивчення.

Ключові слова: В. Чорновіл, Центральний держаний архів громадських організацій України, ЦДАГО України, архів, документи, матеріали.

ДЕРЕВИНСКИЙ В.Ф.

доктор исторических наук, доцент Киевского национального
университета строительства и архитектуры (Украина)

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ О В. ЧОРНОВОЛЕ, КОТОРЫЕ ХРАНЯТСЯ В ЦЕНТРАЛЬНОМ АРХИВЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ УКРАИНЫ

В этой статье сделан обзор источников исследования одного из известных украинских общественно-политических и государственных деятелей XX века – Вячеслава Чорновила. Понять историческую реальность, историческую фигуру или исторические процессы не возможно, как известно, без изучения информации, которую содержат источники – реалии человеческой деятельности. В этом контексте, приоритетом для исследователей есть изучать материалы, хранящиеся в фондах архивов. Изучение архивных документов имеет важное значение для изучения такой неординарной личности украинской истории, как В. Чорновил. Поэтому в этой статье рассмотрено о том, какую информацию о В. Чорновиле можно найти в фондах Центрального архива общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины). Обнаруженные в ЦГАОО Украины источники содержат объемную, основательную и разнообразную информацию. Они охватывают различные периоды его жизни и сферы деятельности. В них содержится информация о его родителях, учебе, работе в СМИ, общественно-политическую деятельность, а также особенности производства следственных и судебных действий над ним в конце 1960-х – начале 1970-х годов. Этот большой комплекс материалов еще не получил тщательного научного изучения.

Ключевые слова: В. Чорновил, Центральный государственный архив общественных организаций Украины, ЦГАОО Украины, архив, документы, материалы.

Understand the historical reality, historical figure or historical processes possible, as known through the study of information, that contain sources - the realities of human activities. Historical problem will be comprehensively the reconstructed provided the detection and use of various sources [1, p. 11; 2, p. 73].

In this context, top priority for researchers is study the materials stored in the funds of archives. The study of archival documents is essential to study such a not ordinary personality in Ukrainian history as V. Chornovil. About his life and activity stored of numerous documents in various archives. However, on this moment in scientific publications has not is analyzed, which documents are stored in the funds of various archives. Therefore, make a review article about the presence aforementioned materials and documents in the archives is very relevant. Therefore in this article examines which information about V. Chornovil can be in the funds of the Central Archives of Public Organizations of Ukraine (TSDAHO of Ukraine). The value of the article lies in the fact that it will promote in-depth study of personality V. Chornovil.

Active public activity of V. Chornovil in the 1960s can explore using the documents stored in TSDAHO of Ukraine in the fund General Department of the Central Committee of the Communist Party (f. 1, descriptions 24 and descriptions 25). At of available are here the letters, that their sent to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, which have been signed by the first secretary of the Central Committee of the Communist Party P. Shelest, in reports of the Head of the Supreme Court of the USSR, General Prosecutor of the Ukrainian SSR, the Head of the State Security Committee (KGB) under the Council of Ministers of the USSR, in reports of workers of the Central Committee of the Communist Party of the action taken on implementation resolution of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party on combating with dissidents contains information about participation of V. Chornovil in events of protest against the of arrests and court hearings over of representatives

of Ukrainian intelligentsia in the 1965-1966 biennium. In particular, in the message to the Central Committee of the Communist Party first secretary of the Lviv Regional Committee of the Communist Party Vladimir Kutsevol reported about participation V. Chornovil in the trial over of the brothers Gorin, M. Zvarychevska and M. Osadchiy where he not only expressed outrage over what is happening lawlessness, but refused to testify. In the message of the Supreme Court of USSR V. Zaichuk, Prosecutor of USSR F. Glukhov, Head of the KGB under the Council of Ministers of the USSR Vladimir Nikitchenko is written, that through a "*provocative behavior*" V. Chornovil at the trial he was deleted by from the courtroom and the court accepted separate decision on bringing V. Chornovil to criminal responsibility. With the notification to the Central Committee of the Communist Party Consultant of Science and Culture of the Central Committee of the Communist Party V. Kostyuchenko implies that V. Chornovil fired from his job in the newspaper "*Friend of the reader*" within the government campaign against "*objectionable*" to her persons. In these documents are contained remarks about the availability defamatory of data on the Chornovil, which could be grounds for his arrest.

In the fund 1 TSDAHO of Ukraine is saved materials which touch the criminal case of V. Chornovil 1967. Different visions of trial above V. Chornovil, expressions of public protests seen from the letter I. Dziuba, I. Svitlychny, N. Svitlychna, L. Kostenko and A. Horska to the first secretary of the Central Committee of the Communist Party P. Shelest. Chornovil's position concerning the opening of criminal proceedings against him through writing books "*Justice or relapses of terror?*" and "*Woe from Wit*" and a court verdict disclosed in its materials that are stored in the archive. In the case no. 6306 (p. 1, descriptions 24) contained the text "*Last words Chornovil in court*" [6, sheet 67-73], in the case no. 6426 of the same description kept original the statement of V. Chornovil to the Communist Party Central Committee, the Presidium of the Supreme Soviet, Procuracy of USSR [7, sheet 94-98]. Important for researchers have documents about the publication and dissemination abroad of labours of V. Chornovil. Regarding the content of these books to the Soviet authorities and diplomatic representatives sent numerous letters, petitions and statements that are now in the case no. 6455 (f. 1, descriptions 24) [8, sheet 25-89]. Draws attention that among of authors the letters were "*progressive*" representatives of the Ukrainian Diaspora, which favourably behaved to Soviet power in Ukraine. In particular, the President Association of help of workers of Canada A. Beletsky sent a such letter to the First Secretary of the Communist Party P. Shelest. In this letter A. Bileckiy, not doubting in submitted in labours of V. Chornovil facts, asks to explain him, why the similar takes in Ukraine.

Materials of case no. 106 (f. 1, descriptions 25) testify that by a person V. Chernovol and his labours became interested soviet diplomats who asked the central organs to give them necessary information, as its absence has complicated their work abroad [10]. This is stated in the information note to the representative of the Ukrainian SSR in Commission on Human Rights of the United Nations (UN), prof. P. Nedbaylo, letters Soviet Ambassador to Canada I. Shpedko, Minister of Foreign Affairs of the USSR D. Belokolos and others. In these documents also there is detail information about which the media have placed articles and media materials about his book and which actions of protest were held. Materials of soviet diplomats testify that they not only gave information on the progress of wide measures of protest, caused by the works V. Chornovil, but also were recommended publish in the press incriminating articles on V. Chornovil. In the documents of the case no. 106 (f. 1, descriptions 24) and case no. 2 (f. 1, descriptions 10) [3] there are information on measures to neutralize the impact of the works of the author in the West. Similar deceptive measures against V. Chornovil again been deployed abroad after participating of V. Chornovil in the protection V. Moroza, as evidenced by the documents of the case no. 546 (f. 1, descriptions 25) [11].

Mass arrests and trials of 1972-1973 years led to appearance of new numerous documents, where there are the last name V. Chornovil. About him speech goes above all things in letters to CK of KPRS of the first secretary of CK of KPU of P. Shelest, where the he informs about the arrest of V. Chornovil and other persons (f. 1, descriptions 25, case no. 64) [9]. Among other documents there are a notification of Minister of justice of Ukrainian SSR V. Zaichuk to CK of KPU about completion of trial above V. Chornovil from April, 16 in 1973 (f. 1, descriptions 25, case no. 877). In a fund 1, description 10, case no. 1398 results found informative material about a "*fight against the nationalistic, anti-soviet displays*" of authorship of the first secretary of CK of KPU V. Scherbickogo from April, 23 of 1973; this document became an object, so to say, final discussion of results of repressive campaign 1972-1973 on meeting of politburo of CK of KPU on April, 23 in 1973 [4, sheet 38-45]. In him the last name of V. Chernovola is repeatedly mentioned as one of leading figures of motion of resistance, or as speech goes in material V. Scherbickogo, "*groups of Ukrainian nationalists from the intelligentsia - the so-called "men of the sixties"*".

In a significant number of archival documents there are information on publications in foreign media materials about the arrest of Chornovil and others, and public reaction to them. These documents were prepared workers of the permanent establishment of USSR to the UN, Minister of Foreign Affairs of the USSR G. Shevel, First Secretary of the Embassy of the USSR in Canada B. Lapytskyy, Third Secretary of the Ministry of Foreign Affairs of the USSR Y. Kostenko et al. They noted in particular that of the arrest of Chornovil and others during the session of the Chamber of Representatives of Congress spoke during the G. Uelstotski and D. Rarika and Senator of the Parliament of Canada P. Yuzyk supported idea of the reprint of the magazine "*Ukrainian Journal*" abroad.

In the funds of TSDAHO of Ukraine is a large array of documents and materials that reveal the activity of Chornovil in various public and political associations. Such materials and documents are stored in the fund of 270 "*People's Movement of Ukraine*" [12], fund of 271 "*Ukrainian Republican Party*" [12] and fund of 272 "*Democratic Party of Ukraine*" [16] TSDAHO of Ukraine.

In TSDAHO of Ukraine there are documents about V. Chernovola as an initiator and member of public-political organizations. In a fund 1, descriptions 32 and fund 271 are saved materials about his work on creation of the Ukrainian Helsinki union in 1988-1989.

In TSDAGO of Ukraine have materials about position of power in relation to UGS, its attempt to liquidate this organization, prevent V. Chornovil to create an organizational network. Also stored materials about the trial over the V. Chornovil in 1989 [15].

The discovered documents, in which were illuminated the attitude UGU, including Chornovil, to the creation of NRU [14]. In the fund of 270 there are materials about participating V. Chornovil in creation of Ruh, about the attempt of representatives of its moderate of part did not give V. Chornovil to make a speech on Constituent Assembly of NRU as one of a group of radicals of NRU. In the documents the fund of 270 and the fund of 272 "*Democratic Party of Ukraine*" there are information about reorganization NRU with public-political organization into a political party, there are also information about vision of this question from the side of leaders of different parties, and also V. Chornovil.

Considerable complex of materials of fund 270 TSDAHO of Ukraine highlights the work of Chornovil on position of chapter of NRU from 1992 to 1999 year. It is various instructional materials, decisions, resolutions, appeals, reports, protocols of meetings of the Central wire, Small and Large councils, Allukrainian collections, faction of NRU in Verkhovna Rada of Ukraine and others. Among them are suggestions, informative and analytical messages of workers of different departments of the party apparatus head of NRU, information about journeys V. Chornovil by to regional organizations of party, materials about participating of V. Chornovil in

development of election principles, program and statute of Ruh and others like that. In some documents reflected the crisis in the party, the process of schism and participated in these events V. Chornovil.

Period work V. Chornovil as chairman of the Lviv regional council is widely reflected in the documents that are stored in the funds of 1, descriptions 11, 20, 32 and also in funds of 270 and 271 TSDAHO of Ukraine. They derived from the republican and local organs of power, party and public organizations and others like that. In the documents of these funds there is information about participating of V. Chornovil in preparation of the first meeting of regional soviet; realization of decisions of regional soviet about national symbolism, press, religion, draft campaign to the soviet army; about features confrontation of Regional Council under the leadership of V. Chornovil with ruling in a country communist party, about actions of V. Chornovil during the exacerbation political situation in the country in autumn 1990; about participating of V. Chornovil in formation of Committee of public consent and Galician Assembly; about initiative of V. Chornovil organize referendum in Galichina in relation to the relation of population to independence of Ukraine in March of 1991; about the actions of V. Chernovola during the August putsch in 1991 and also his actions to curb the activities of the Communist Party in Lviv region and others.

Participating of V. Chornovil in a presidential campaign in 1991 and in the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 1990, 1994, 1998 and also activity in Verkhovna Rada of Ukraine is represented in the funds of 1, descriptions 32 and in the funds of 270, 271, 272 TSDAHO of Ukraine. In them there is information about his nomination for president and a parliamentary deputy, and also about electoral program, command, process of the election campaigns, negotiations with other political forces and others like that. Especially a lot of materials about the activities of Chornovil in the Verkhovna Rada of Ukraine there are funds of 270.

Business correspondence Chornovil as head of NRU is stored in the funds of 270. There are letters of V. Chornovil, which were addressed to the political parties and public-political organizations, law enforcement authorities and organs of power.

Consequently, large number of documentary materials of V. Chornovil or related to him saved in the various funds of TSDAHO of Ukraine. Sources revealed in TSDAHO of Ukraine contain a significant and diverse information. They cover different periods of his life and areas of activity. In them there is information about his parents, tuition, work in the media, public-political activity, and also features of investigative and judicial actions above it in the late 1960s and early 1970s. This large complex source material still awaits a thorough scientific study.

1. Джерелознавство історії України: навч.-метод. посібн. / укл.: Г.М. Скорейко. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 180 с.

2. Пушкарєв Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественно истории / Л.Н. Пушкарєв. – М.: Наука, 1975. – 281 с.

3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України), ф. 1. Центральний комітет Компартії України, оп. 10. Протоколи засідань політбюро і секретаріату ЦК Компартії України та матеріали до них, спр. 2, 156 арк.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1398, 134 арк.

5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24. та оп. 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина).

6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6306, 128 арк.

7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6426, 175 арк.

8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6455, 123 арк.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, 81 арк.

10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 106, 216 арк.

11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, 119 арк.

12. ЦДАГО України, ф. 270. Народний Рух України, 76 спр.

13. ЦДАГО України, ф. 271. Українська республіканська партія, 61 спр.
14. ЦДАГО України, ф. 271, оп. 2, спр. 4, 36 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 271, оп. 2, спр. 5, 164 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 272. Демократична партія України, 43 спр.

References

1. Source studies of History of Ukraine. 2009. Compiled by G.M. Skoreyko. Chernivtsi: Tehnodruk. 180 p.
2. Pushkarev L.N. 1975. Classification of Russian written sources on Russian history. Moscow: Science. 281 p.
3. TSDAHO of Ukraine, found 1. The Central Committee of the Communist Party of Ukraine, descriptions 10, Minutes of meetings of the Politburo and the Secretariat of the Communist Party of Ukraine and the materials to them, case no. 2, 156 sheet.
4. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 10, case no. 1398, 134 sheet.
5. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 24 and 25. Documents General Department of the Communist Party of Ukraine (the secret part).
6. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 24, case no. 6303, 128 sheet.
7. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 24, case no. 6426, 175 sheet.
8. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 24, case no. 6455, 123 sheet.
9. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 25, case no. 64, 81 sheet.
10. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 25, case no. 106, 216 sheet.
11. TSDAHO of Ukraine, found 1, descriptions 25, case no. 546, 119 sheet.
12. TSDAHO of Ukraine, found 270. People's Movement of Ukraine, 76 descriptions.
13. TSDAHO of Ukraine, found 271. Ukrainian Republican Party, 61 descriptions.
14. TSDAHO of Ukraine, found 271, descriptions 2, case no. 4, 36 sheet.

Отримано 28.04.2015

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

UDC 94 (477)«17-18»

SERGEYI. DEGTYAREV

Sumy State University, Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

**TOPICAL ISSUES OF THE HISTORY OF CIVIL OFFICIALDOM
IN UKRAINE AT THE END OF THE EIGHTEENTH – THE FIRST HALF
OF THE NINETEENTH CENTURIES***

The author emphasizes the importance of the historical research of the civil officialdom in the Ukrainian lands during the period of the Russian Empire. The range of the most under-investigated aspects of this subject has been specified: social structure of Ukrainian officialdom; the process of Ukrainian service elite's joining into the bureaucracy of the Russian Empire in the end of the eighteenth century; education level of the state officials in the Ukrainian lands; types of violations and abuses and their reasons; officials' encouragement system. The conclusion is made that during the second half of the eighteenth century – first half of the nineteenth century Ukrainian civil servants managed to save a number of specific features of sociocultural nature which distinguished them against the general background of the Russian Empire bureaucracy.

Keywords: Ukraine, Russian Empire, Table of Ranks, civil officials, bureaucracy, state service, social origin, education, violations and abuses.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Сумський державний університет, доктор історичних наук, доцент (Україна)

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЧИНОВНИЦТВА В УКРАЇНІ
У КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.***

Автор актуалізує проблему вивчення історії цивільного чиновництва на українських землях періоду Російської імперії. Окреслено спектр найбільш малодосліджених аспектів цієї тематики: соціальний склад українського чиновництва; процес входження української службової еліти до бюрократичної системи Російської імперії у кінці ХVІІІ ст.; рівень освіти державних службовців на українських землях; види службових порушень і зловживань та їх причини; система заохочень чиновників. Зроблено висновки про те, що протягом другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. цивільні чиновники України змогли зберегти низку специфічних рис соціокультурного характеру, які виділяли їх на загальному фоні бюрократії Російської імперії.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, Табелі про ранги, цивільні чиновники, бюрократія, державна служба, соціальне походження, освіта, порушення і зловживання.

ДЕГТЯРЕВ С.И.Сумский государственный университет,
доктор исторических наук, доцент (Украина)**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ГРАЖДАНСКОГО ЧИНОВНИЧЕСТВА В
УКРАИНЕ В КОНЦЕ ХVІІІ – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ ВВ.***

Автор актуализирует проблему изучения истории гражданского чиновничества на украинских землях периода Российской империи. Обозначен спектр наиболее малоисследованных аспектов этой тематики: социальный состав украинского чиновничества; процесс вхождения украинской служебной элиты в бюрократическую

систему Российской империи в конце XVIII в.; уровень образования государственных служащих на украинских землях; виды служебных нарушений и злоупотреблений и их причины; система поощрения чиновников. Сделаны выводы о том, что в течение второй половины XVIII – первой половины XIX вв. гражданские чиновники Украины смогли сохранить ряд специфических черт социокультурного характера, которые выделяли их на общем фоне бюрократии Российской империи.

Ключевые слова: Украина, Российская империя, Табель о рангах, гражданские чиновники, бюрократия, государственная служба, социальное происхождение, образование, нарушения и злоупотребления.

Studying the history of Ukraine and its nation-building at the end of the eighteenth– the first half of the nineteenth centuries most of the researchers paid little attention either to local regional and national differences of sociocultural nature or to administrative sphere. Mainly, the scientists focused on factual data – events which took place within this period in the territory of Ukraine as a part of the Russian Empire. To some extent, such approaches interrupt the connections between the components of the continuous process of Ukrainian nation- and state-building. Processes which took place in the Ukrainian society in the end of the eighteenth– nineteenth centuries are difficult to connect to state-building process of the middle of the seventeenth– the second half of the eighteenth centuries and the events at the beginning of the twentieth century. Thus, their cause-and-effect relationship is broken.

In order to solve these problems social relations in the Ukrainian lands, specific characteristics of Ukrainian society or its separate spheres (mentality, sociocultural level, etc.) should be investigated profoundly. In current work the emphasis is placed on such social group as officialdom of Ukraine; its socio-cultural and socio-professional characteristics, the process of joining to the Russian Empire bureaucratic environment at the end of the eighteenth – beginning of the nineteenth century, conditions of service in state institutions of the Russian Empire were also analyzed by the author.

There are many researches on the history of the officialdom of the Russian Empire. However, the number of works devoted to the civil officialdom in Ukraine is scarce. In pre-Soviet, Soviet and foreign historiography this issue was not specially investigated or the scientists referred to it tangentially (Z. Kohut, D. Beauvois, etc.) [2; 11; 12; 14; 22]. Their groundworks had a positive influence on the development of modern Ukrainian historiography of national officialdom. During the last two decades a number of studies revealing different aspects of state service on the Ukrainian lands under the Russian Empire and describing Ukrainian officials' private life and conditions of their service came into being [3; 8; 19; 31; 32].

Source base of the outlined range of problems consists of published and archive documents. Among the published sources the most interesting ones are represented by the memorials of people who served in public institutions in the Ukrainian lands, government regulations, which specifically coordinated the relations in bureaucratic environment on the lands of Left-bank, Southern and Right-bank Ukraine, published service records. The most informative, though, are the archival records, which are stored in central and state archives of Ukraine and Russia. Mostly, they are represented by official documents of different state institutions and personal materials of officials.

Currently, among the most challenging and under-investigated problems connected to the history of the civil officialdom in Ukraine during the Russian Empire period the following issues could be distinguished:

- the problem of a person social origin in the state service system of the Russian Empire and the ways of its solution in the Ukrainian lands;
- incorporation of Ukrainian administrative layer into imperial bureaucratic system;
- education influence on officials' proficiency and carrier opportunities;
- specification of the most common violations and abuses among the officialdom, investigation of the reasons of these negative phenomena and the methods of their control;

- the system of rewards and encouragements applied to the officials of civil institutions including those in the Ukrainian lands.

Let's briefly focus on the listed above aspects of Ukrainian civil officialdom history during the second half of the eighteenth– first half of the nineteenth centuries.

* * *

The question of a social origin of a person who was trying to climb the state service career ladder was always pressing for the government of the Russian Empire. State posts at all times were a prerogative of the privileged social strata. For a long time government system and social structure of the Ukrainian lands differed from Russian ones. This caused certain peculiarities of joining of socially diverse Ukrainian service segment to the bureaucracy of the Russian Empire. The politics conducted by the Russian government in the Ukrainian lands at the end of the eighteenth– the beginning of the nineteenth centuries concerning the solution of civil officials' social origin problem differed from the measures taken in this sphere in many other regions of the Empire, particularly in originally Russian Governorates (Guberniyas). Almost up to the last quarter of the eighteenth century the majority of the administrative machine in the Ukrainian lands consisted of the descendants of Cossacks (in regiments, sotnias), burgess (in city institutions) and clergy. From the end of the eighteenth century the bureaucracy of the Russian Empire began to expand rapidly and often there were not enough people with corresponding education and who wanted to do state service (especially characteristic of bottom institutions). This problem could partly be solved by attracting representatives of Ukrainian service stratum to civil state service since they had comparatively high education level; wanted to get to the state service themselves (even on low positions); had bigger share of nobles, than in Russia, which gave the possibility at least to try to give noble tone to bureaucracy (Russian Government until Alexander II reform wouldn't leave the attempts, though unsuccessful, to keep nobility monopoly).

The society structure on the Ukrainian lands differed from Russian. In Ukraine there were nobility, Cossack starshyna (foremen), representatives of higher clergy, who referred to elite and had more rights. Nevertheless, peasants, burgess, merchants, lower clergy, regular Cossacks according to the old Lithuanian, Polish and Cossack legislation obtained certain rights and privileges, including for the state service. They could change their social status and even join the ranks of elite. Liquidating the rests of Ukrainian autonomy, Russian government for a certain time saved some old rules of the Ukrainians. Limiting the rights of peasants, burgess, merchants and clergy for state service, the government didn't apply such restrictions to Cossacks – the stratum which could be quite easily joined. Taking advantage of this, some people from lower social groups could get into state service [7, p. 82].

The process of Ukrainian officials' integration (in left-bank Ukrainian region) into the Russian Empire bureaucracy was followed by the division of Ukrainian (Cossack) military-civil government model into separate military and civil branches; active engaging of certain Ukrainian social groups into imperial civil service. People expressed desire to hold the positions in Russian state institutions since state service allowed them to secure their privileged status or attain it through the service. The government widely used the practice of awarding the Ukrainians with Russian ranks according to The Table of Ranks, which created the feeling of belonging to Russian Imperial bureaucracy [13; 23-30]. But there were many people who gave preference to old Ukrainian ranks, considering that they supposed more privileges and liberties, than Russian ones (in the past it was exactly that way) [15, p. 313-326; 16, p. 299-305, 359-371, 399-400; 17, p. 299-306, 369-380, 410-418; 18, p. 310-317, 387-399, 429-445]. During the last quarter of the eighteenth century Russian government legislatively prohibited to use old Ukrainian ranks [21]. Final integration of Ukrainian service stratum with Imperial bureaucracy took place around the beginning of the nineteenth century.

* * *

It was impossible to provide sufficient quantity of educated officials only by Ukrainian constituent. The nature of the education provided in the Empire up to the end of the eighteenth century could not entirely satisfy the demands of the times. Sophistication of bureaucratic functions, differentiation of civil state officials according to the specifics of duties performed by them (proceedings, law enforcements functions, financial control, administrating, etc.) required the establishment of fundamentally new education system. Development of education reform and its implementation delayed for a long time, though. The descents of privileged social groups were preferably accepted to newly created general educational establishments of local level (*narodni uchylyshcha*), but the nobles often didn't want to study since they could get the positions and obtain the ranks without education. Besides, the government could not organize the sufficient quantity of educational institutions.

In this time religious and secular educational institutions which operated in the Left- and the Right-bank Ukrainian lands became for the Russian government an alternative source of state service specials provision. Quite many people studied there and most of them wanted to join the state service in future. Thus, they partly covered state requirements in educated officials. In this respect, Kyivan Theological Academy and Seminary, Kharkiv Seminary, Chernihiv collegium and other played important role. They were the main suppliers of, if not professional officials, than at least prepared for the state service better, than the graduates of other educational institutions or those with home education or without it [7, p. 114-118].

With the development of education system in the Empire at the first half of the nineteenth century the possibilities of the descendants of different social groups for getting education were universalized in the entire state. The education itself was called to work exceptionally in the interests of state, namely to protect the interests of the Caesarism. But the Ukrainian lands for a long time continued to maintain the status of the key supplier of educated human resources for the various positions in state institutions. Here was the biggest quantity of those who wanted to study (the same situation was also in the regions subordinated to Vilna education district). Secular educational institutions, particularly Kyiv and Kharkiv Universities, Krzemieniec Lyceum, Prince Bezborodko's Gymnasium of Higher Learning in Nizhyn, Richelieu lyceum in Odessa, became the most popular. Thus, Ukrainian educational institutions considerably favoured the promotion of general education level of state officials in the Russian Empire at the end of the eighteenth century – the first half of the nineteenth century. This influenced the increase of the overall proficiency of the officialdom. Moreover, in many educational institutions in the Ukrainian lands pedagogical specialists were prepared.

* * *

The officials of the public education branch were a separate component of bureaucracy in the Russian Empire. The specifics of their service differed significantly from standard bureaucratic functions assigned to state officials. In the same time they enjoyed all the privileges proper to the officialdom. Scholastic service differed from any other by the officials' education level. Even after the cancellation of the examinations for the rank, certain education qualification requirements continued to be applied at employment of public education department officials. This type of service wasn't popular among the nobility. That's why the majority of teachers in the most educational institutions on the Left-bank and the South Ukrainian lands of the Russian Empire at the end of the eighteenth – the beginning of the nineteenth century consisted of the representatives of clergy while the descendants of other social groups were far less numerous [6]. Eventually, the government attempted to limit the access to teaching positions for the unprivileged population strata. But the amount of the nobility representatives had been increasing very slowly in this sphere. The situation on the Right-bank Ukrainian lands joined to the Russian empire in the last years of the eighteenth century was contrary. Here the pedagogical officialdom almost completely consisted of the nobility representatives. But

since 1830s the Russian government adopted a series of measures resulting in diversification of local pedagogical officials' status. As consequence, a lot of noblemen officials lost their status and were included into less privileged social strata.

* * *

Violations and abuses during the performance of duties were common in the officialdom environment. Their range was extremely wide. They affected the interests of entire society. It favoured the emerging of a negative image of an official in the society. Failure of the imperial government to conduct effective struggle with these phenomena in bureaucratic environment during many decades only fixed such image. In the memorials of many contemporaries, works of Ukrainian and Russian writers of that time violations and abuses among state servants were extensively criticized and satirized [4, p. 64-65; 10, p. 68]. Such "*constantly negative*" image of a state official resulted in perception of the most widely spread violations, especially bribery, as normal.

The reasons of negative phenomena which took place in the bureaucracy of the Russian Empire, particularly, in the Ukrainian lands, can't be looked for only in personal qualities of the officials-violators. Thus, the causes of sociocultural, economic and historical nature influenced minor violations, major abuses or crimes in bureaucracy. These factors affected the behavior of Ukrainian officials, but they could be not a result of political, cultural, socioeconomic development of specifically Ukrainian society. For example the practice of "*kormlenie*" has Russian roots and to certain extend influenced the development of bribery in Ukraine [1; 7, p. 223-225; 20].

In the Ukrainian lands from the end of the eighteenth century the officials of state institutions for unsatisfactory performance of their duties were most often punished with penalties, dismissals, etc. At the first half of the nineteenth century rather light punishments were applied to guilty officials. Moreover, consideration of judgments extended for a long time or the violators could even be justified. To some extent it evidences the desire of the government whatever it takes (even ignoring negative phenomena which took place in bureaucratic environment) to defend the "*esprit de corps*" of the officials, who were actually the representatives and the holders of the power. The punishments preferably concerned the officials of lower level.

* * *

Different encouragements were also applied towards civil officials. They, as well as punishments, had the aim to strengthen the bureaucratic system of the Russian Empire, to make a liegeman of the monarchical will out of every official. The encouragements were widely used by the Imperial government in order to provide numerous state institutions by the necessary quantity of officials and in order to motivate the officialdom for better performance. In this regard, the most effective and time-proven incitements applied in the Ukrainian lands was awarding ranks and orders [9]. But awarding civil officials with orders took place infrequently and mostly referred to those who held higher posts. Moreover, many civil officials received orders not in civil, but proceeding military service.

Imperial promotion according to The Table of Ranks played an extremely important role in the Ukrainian lands. In the second half of the eighteenth century the rank was used as one of the mechanisms of Ukrainian service elite inclusion to the bureaucratic system of the Russian Empire. Owing to the rank an official received benefits, occupied a more privileged place in society, identified himself as a representative of the authority, which raised his prestige. After the loss of the autonomy of the Ukrainian lands the rank became both a mechanism and an incentive for Ukrainian officials which allowed them to adapt to new conditions of life in multi-ethnic empire. There was a practice of awarding Ukrainian civil officials with Russian standard ranks even before the implementation of all-Imperial legislation in the Ukrainian lands. It could be estimated as a preparation for joining Russian and Ukrainian bureaucratic systems.

In general, owing to ranks and orders many Ukrainian officials could satisfy their social, material and career requirements in new sociopolitical realities, which had been developing on the Ukrainian lands from the end of the eighteenth– the beginning of nineteenth centuries [7, p. 258-276].

One of the most prestigious awards was the assignation of land allotments in the property of officials. Only public servants of the highest ranks who hold highstate posts could reckon on such encouragement. But the representatives of Ukrainian service elite who descended from Cossack starshyna could obtain from Russian government rank lands in Left-bank and Sloboda Ukraine for perpetual use in the second half of the eighteenth century. Before, the rank lands were only given to the Cossacks for the period of service. The assignment of these lands in perpetual use favoured the establishment of Ukrainian elite's loyalty to Russian government. Although such type of awards was used extremely rarely [5].

At the beginning of the nineteenth century the government complicated the chance to receive ranks and orders and entirely cancelled awarding with lands. Financial encouragements came into wider use. The officials were also rewarded with service medals, gifts, gratitudes, etc. This was connected to the expanding of bureaucracy and expensiveness of its maintaining. These changes were common to all the regions of the Russian Empire. During the first part of the nineteenth century awards and motivations used by the government towards civil officials were finally systematized – a certain list of encouragements as well as the conditions of officials' rewarding were defined.

* * *

Thus, the institution of state service established during the period of the Russian Empire firmly entered the life of Ukrainian society together with all its positive and negative attributes. It outlasted not only the Empire, but also the Soviet Union by adjusting successfully to command administrative economy. Nowadays, having experienced minor alternations, this institution continues its existence in many post-Soviet countries, including Ukraine. But in the end of the nineteenth century the Russian Imperial bureaucratic system completely changed national Ukrainian administrative practices. At first sight it resulted in quick and complete assimilation of Ukrainian service mass into Imperial bureaucratic environment, but civil officialdom in the Ukrainian lands, and mostly Ukrainian by origin, during the end of the eighteenth – the first half of the nineteenth centuries managed to save a range of specific features, which distinguished Ukrainian officials against general background of governmental administrative branch of the Russian Empire.

*The work carried out within the framework of fundamental research 0115U000667 "The historical development of borderlands Northeast Ukraine as a means of constructing a national historical memory model".

1. Берлин П. Русское взяточничество, как социально-историческое явление / П. Берлин // Современный мир. – Август. – 1910. – С.45-56.

2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Даниель Бовуа / Авторизированный перевод с французского Марии Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

3. Володько В.В. Роль дворянського самоуправління в поповненні чиновницького апарату Київського намісництва в 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. / В.В. Володько // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 7-12.

4. Гольцев В.А. Законодательство и нравы в России XVIII века / В.А. Гольцев. – Изд.2-е. – СПб.: Типография А. Якобсона Насл., 1896. – 164+XXXII с., с. 64-65.

5. Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік / Упорядник Панкєєв О.С. – Запоріжжя, 2011. – 125 с.

6. Дегтярьов С.І. Місце духовних навчальних закладів у підготовці кадрів для цивільних державних установ Російської імперії у XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.31: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2011. – С. 55-63.

7. Дегтярьов С.І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.: монографія / С.І. Дегтярьов. – Суми: ТОВ Друкарський дім «Папірус», 2014. – 472 с.

8. Дегтярев С.И. Унификация бюрократических систем Бессарабии и Малороссии в период их интеграции в состав Российской империи в конце XVIII – первой трети XIX вв. / С.И. Дегтярев // Русин. – №1(34). – 2014. – С. 91-104.

9. Державний архів Харківської області, ф. 267, оп. 1, спр. 43, 5 арк.

10. Катаев И.М. Дореформенная бюрократия по запискам, мемуарам и литературе / И.М. Катаев. – СПб.: Книгоиздательство типо-литогрфии «Энергия», б/г. – 180 с.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
12. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 46-79.
13. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
14. Лазаревский М.И. Памяти мои / М.И. Лазаревский // М.И. Лазаревський, О.М. Лазаревський. Пам'яті мої. Prodomosua. Мемуарна хроніка (XVIII-XIX ст.). – Київ-Самара, 2004. – С.43-92.
15. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1791. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX+380+VIII с.
16. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1794. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX+400 с.
17. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1795. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX+423 + IX с.
18. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1796. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XIV+464 с.
19. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 113 с.
20. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1993. – №6. – С.14-29.
21. О ненаграждении впредь служивых Малороссийских людей прежними Войсковыми чинами // ПСЗ-1. – Т. XXII. – №16117.
22. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.
23. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУК), ф. 193, оп. 4, спр. 409, 5 арк.
24. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 439, 10 арк.
25. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 551, 11 арк.
26. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 566, 4 арк.
27. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 567, 5 арк.
28. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 642, 4 арк.
29. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 696, 7 арк.
30. ЦДІАУК, ф. 193, оп. 4, спр. 849, 4 арк.
31. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В.С. Шандра // Історія державної служби в Україні. У 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородин та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол. С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 279-318.
32. Degtyarev S.I. The Problem of the Social Background of Government Officials within the Policies of the Romanovs (18th Century – First Half of the 19th Century) / S.I. Degtyarev // Bylye Gody. – 2013. – Vol. 30 (4). – С. 28-35.

References

1. Berlin P. Russkoe vziatochnichestvo, kak sotsial'no-istoricheskoe iavlenie / P. Berlin // Sovremennyy mir. – Avgust. – 1910. – S.45-56.
2. Bovua D. Gordiev uzel Rossiiskoi imperii: Vlast', shliakhta i narod na Pravoberezhnoi Ukraine (1793-1914) / Daniel' Bovua / Avtorizirovannyi perevod s frantsuzskogo Marii Krisan'. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 1008 s.
3. Volod'ko V.V. Rol' dvorian'skogo samoupravlinnia v popovnenni chinovnit'skogo aparatu Kiivs'kogo namisnitstva v 80-kh – pershii polovini 90-kh rr. XVIII st. / V.V. Volod'ko // Chasopis ukraïns'koi istorii: Zbirnik naukovich statei. – K., 2006. – Vip. 4. – S. 7-12.
4. Gol'tsev V.A. Zakonodatel'stvo i nrayy v Rossii XVIII veka / V.A. Gol'tsev. – Izd.2-e. – SPb.: Tipografiia A. Iakobsona Nasl., 1896. – 164+XXXII s., s. 64-65.
5. Grupovi formulirni spiski chinovnitstva Novorosii's'koi gubernii za 1798 rik / Uporiadnik Pankeev O.S. – Zaporizhzhia, 2011. – 125 s.
6. Degtyarev S.I. Mistse dukhovnikh navchal'nikh zakladiv u pidgotovtsi kadriv dlia tsivil'nikh derzhavnikh ustanov Rosiis'koi imperii u XVIII st. / S.I. Degtiar'ov // Naukovii visnik Mikolaivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni V.O. Sukhomlins'kogo: Zbirnik naukovich prats'. – Vipusk 3.31: Istorichni nauki. – Mikolaiv: MNU, 2011. – S. 55-63.
7. Degtyarev S.I. Tsivil'ne chinovnitstvo Ukraïni u kintsi XVIII – pershii polovini XIX st.: monografiia / S.I. Degtiar'ov. – Sumi: TOV Drukars'kii dim «Papyrus», 2014. – 472 s.

8. Degtyarev S.I. Unifikatsiia biurokraticheskikh sistem Bessarabii i Malorossii v period ikh integratsii v sostav Rossiiskoi imperii v kontse XVIII – pervoi treti XIX vv. / S.I. Degtiarev // *Rusin. – №1(34).* – 2014. – S. 91-104.
9. Derzhavnii arkhiv Kharkivs'koï oblasti, f. 267, op. 1, spr. 43, 5 ark.
10. Kataev I.M. Doreformennaia biurokratiia po zapiskam, memuaram i literature / I.M. Kataev. – SPb.: Knigoizdatel'stvo tipo-litografii «Energii», b/g. – 180 s.
11. Kogut Z. Rosiis'kii tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia. Likvidatsiia Get'manshchiny, 1760-1830 / Zenon Kogut. – K.: Osnovi, 1996. – 317 s.
12. Kogut Z. Ukrains'ka elita u KhVIII stolitti ta ii integratsiia v rosiis'ke dvorianstvo / Z. Kogut // *Korinnia identichnosti. Studii z rann'omodernoï ta modernoi istorii Ukraïni.* – K.: Kritika, 2004. – S. 46-79.
13. Krivosheia V.V. Kozats'ka elita Get'manshchiny / V.V. Krivosheia. – K.: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukraïni, 2008. – 452 s.
14. Lazarevskii M.I. Pamiati moi / M.I. Lazarevskii // M.I. Lazarevs'kii, O.M. Lazarevs'kii. Pam'iaty moi. Prodomosua. Memuarna khronika (KhVIII-KhIX st.). – Kiïv-Samara, 2004. – S.43-92.
15. Mesiatseslov s rospis'iu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot Rozhdestva Khristova 1791. – SPb.: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, b/g. – XX+380+VIII s.
16. Mesiatseslov s rospis'iu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot Rozhdestva Khristova 1794. – SPb.: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, b/g. – XX+400 s.
17. Mesiatseslov s rospis'iu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot Rozhdestva Khristova 1795. – SPb.: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, b/g. – XX+423+IKh s.
18. Mesiatseslov s rospis'iu chinovnykh osob v gosudarstve, na leto ot Rozhdestva Khristova 1796. – SPb.: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, b/g. – XIV+464 s.
19. Molchanov V.B. Zhittevi riven' chinovnikiv pravookhoronnykh ustanov v Ukraïni u XIX – na pochatku XX st. / V.B. Molchanov / Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. – K., 2007. – 113 s.
20. Moriakova O.V. Provintsial'noe chinovnichestvo v Rossii vtoroi chetverti XIX veka: sotsial'nyi portret, byt i nry / O.V. Moriakova // *Vestnik Moskovskogo universiteta. – Serii 8. Istorii.* – 1993. – №6. – S.14-29.
21. O nenagrazhdenii vpred' sluzhivnykh Malorossiiskikh liudei prezhnimi Voiskovymi chinami // *PSZ-1. – T.XXII.* – №16117.
22. Uortman R.S. Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniia v imperatorskoi Rossii / Richard S. Uortman. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 520 s.
23. Tsentral'nii derzhavnii istorichnii arkhiv Ukraïni (dali – TsDIAUK), f. 193, op. 4, spr. 409, 5 ark.
24. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 439, 10 ark.
25. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 551, 11 ark.
26. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 566, 4 ark.
27. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 567, 5 ark.
28. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 642, 4 ark.
29. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 696, 7 ark.
30. TsDIAUK, f. 193, op. 4, spr. 849, 4 ark.
31. Shandra V.S. Derzhavna sluzhba v ukrains'kikh guberniakh Rosiis'koï imperii / V.S. Shandra // *Istorii derzhavnoi sluzhbi v Ukraïni. U 5 t. / [O.G. Arkusha, O.V. Boiko, I.E. Borodin ta in.; vidp. red. T.V. Motrenko, V.A. Smolii; redkol. S.V. Kul'chits'kii (ker. avt. kol.) ta in.]; Golov. upr. derzh. sluzhbi Ukraïni, In-t istorii NAN Ukraïni.* – K.: Nika-Tsentr, 2009. – T. 1. – S. 279-318.
32. Degtyarev S.I. The Problem of the Social Background of Government Officials within the Policies of the Romanovs (18th Century – First Half of the 19th Century) / S.I. Degtyarev // *Bylye Gody.* – 2013. – Vol. 30 (4). – S. 28-35.

UDC 39(477.51) "17/18"

ГЕРАСЬКО М.О.

Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця",
кандидат історичних наук (Україна)**ЖИТЛО ЯК ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ**

На прикладі містечок Батурина, Глухова, Борзни та Кролевця у статті розглядається інтер'єр жител населення Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.). На основі значного описового матеріалу, стосовно звичаїв і побуту українців, який накопичився в середині і особливо в другій половині XIX ст. можна зробити науково-вивірені узагальнення з приводу порівняльної характеристики українців і росіян. Дослідженням цієї теми займалися М. Маркевич, І. Срезневський, П. Куліш та ін. Значний внесок до вивчення даної проблематики належить історику М. Костомарову, який виокремив український культурний і традиційно-буттєвий комплекс із загальноросійського, що утратився як спільне за понад сторіччя співжиття в рамках однієї імперії.

Також у даній статті характеризується поділ оселі на умовні частини та визначаються основні сакральні центри хати. Автор наголошує на глибокому символічному обрядово-ритуальному значенні, яке українці надавали всім предметам хатнього інтер'єру та наголошує на ліричній прив'язаності їх до місця свого проживання.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, хата, інтер'єр, піч, покуть, лежанка, посуд.

GERASKO M.A.

National Historical and Cultural Reserve "Hetman's Capital", PhD (History) (Ukraine)

DWELLING AS THE LIFE BASIS OF UKRAINIANS

Article deals with the interior of dwellings in Chernihiv-Siverskyi region (in the 2nd half of the XVIII – 1st half of the XIX cent.). On the example of towns Baturyn, Glukhiv, Borzna and Krolevets the article deals with the house interiors of the population of Chernihovo-Sivershchyna (the second half of the XVIII – mid. XIX cent.). The analysis is based on considerable descriptive material concerning Ukrainian customs and way of life that has accumulated in the middle and especially in the second half of the XIX cent. and led to scientific adjusted conclusion about the comparative characteristics of Ukrainians and Russians. This topic was researched by M. Markevych, I. Sreznevskyi, P. Kulish and others. A significant contribution to the study of this subject belongs to historian M. Kostomarov, who singled Ukrainian cultural and traditional existential complex out of all-Russian complex, that was considered unified for more than three centuries of coexistence within a single empire. Also, this article characterizes the division of the house on special parts and identifies the main sacred centres of the house. The attention is given to the fact that the Ukrainian housing is associated with many beliefs and rituals. It indicates that the dwelling-house reflects not only people's ideological and artistic heritage, but also a pragmatic idea. After all, the house seemed a model of nature and the universe, which protected both physically and spiritually. We know that house was not only a place where the family spent most of its life, but it was the family hearth around which ancient and beautiful traditions were preserved.

The author emphasizes the deep symbolic ritual value that Ukrainians gave to all subjects of domestic interior and the lyrical attachment to their place of residence. After all, the house had a kind of sacred meaning for its tenants, that is why, to the house and all domestic things people gave some philosophical content. Complexity of representations of the world for humans

began from the dwelling and was a dominant through all life. It is revealed that a Ukrainian house with its aesthetic appearance and its interior in particular, is an important factor in the understanding of the Ukrainian people and makes the character unique, and one that is very different from the characteristics of other nations. The author concluded that this topic needs a further study.

Keyword: *Chernihovo-Sivershchyna, hut, interior, tiled stove, corner, stove bench, crockery.*

ГЕРАСЬКО М.А.

Национальный историко-культурный заповедник “Гетманская столица”,
кандидат исторических наук (Украина)

ЖИЛИЩЕ КАК ОСНОВА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНЦЕВ

На примере городков Батурина, Глухова, Борзны и Кролевца в статье рассматривается интерьер жилищ населения Чернигово-Северщины во второй половине XVIII – середине XIX вв. На основе материалов, описывающих украинские обычаи и быт, накопившихся в середине, а особенно во второй половине XIX в., можно сделать обобщения по поводу сравнительной характеристики украинцев и русских. Исследованием этой темы занимались Н. Маркевич, И. Срезневский, П. Кулиш и другие ученые. Значительный вклад в изучение данной проблематики принадлежит историку Н. Костомарову, который выделил украинский культурный и традиционнo-бытовой комплекс из общероссийского, которые сосуществовали более столетия в границах одной империи.

Также в данной статье характеризуется разделение жилища на условные части и определяются основные сакральные центры дома (хаты). Автор отмечает глубокое символическое ритуально-обрядовое значение, которое украинцы придавали всем предметам домашнего интерьера, а также подчеркивает лирическую привязанность населения к месту его проживания.

Ключевые слова: *Чернигово-Северщина, хата, интерьер, печь, покуть, лежанка, посуда.*

Дім, хата, будинок, оселя – це місце того найсокровеннішого життя, де сплітаються “містичні корені буття”. Це символ “щастя, добробуту, єдності сім’ї та роду; ширше – символ опанованого, людського простору”. А. Данилюк, досліджуючи українську хату, наголошував, що “у традиціях української хати ми бачимо безмежний прояв творчої сили народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Народне житло було цікаве і оригінальне не тільки за формою, але й внутрішнім змістом. Кожна річ, предмет у ньому, крім свого практичного значення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина ставала всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір’ю” [6, с.121].

Завдяки дослідникам М. Маркевичу, І. Срезневському, П. Кулішу в середині і особливо у другій половині XIX ст. накопився значний описовий матеріал про звичаї і побут українців, який дозволив зробити науково-вивірені узагальнення з приводу порівняльної характеристики росіян і українців. Особливою заслугою історика М. Костомарова було виокремлення українського культурного і традиційно-буттєвого комплексу із загальноросійського, що за понад сторіччя співжиття в рамках однієї імперії утратилося як спільне. Ось які особливості він підкреслив: “Варто поставити поряд великороса та південноруса в їхньому вбранні, з їхньою поставою та зовнішнім виглядом; потім описати образ домашнього життя того й іншого, їхні домашні звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їхньої мови” [14, с.12] і ми побачимо суттєву різницю. Дослідники XIX ст. М. Арандаренко, О. Афанасьєв-

Чужбинський, М. Маркевич розглядали житло в основному у контексті побуту малоросіян, а Х. Вовк, М. Сумцов і С. Таранушенко на початку ХХ ст. охарактеризували його особливості [26, с.31-77]. З середини ХХ ст. українське житло досліджували А. Данилюк, В. Наулко, В. Борисенко, Т. Косміна, В. Самойлович.

Історик В. Модзалевський, описуючи побут усіх верств населення, зазначав, що *“нельзя не поражаться скромности и беспритязательности наших предков, довольствовавшихся в своем обиходе очень немногим”* [11, с.130; 19, с.1]. Оприлюднені дослідником описи майна і маєтностей представників старшини мали засвідчити його думку про те, що *“вмебловання житлових приміщень того часу, що належали не лише людині середніх статків, але навіть і заможному, приголомшує своєю простотою і відсутністю будь-якого комфорту”* [20, с.37-38]. Про наявність лише найнеобхіднішого в хаті пише і український архітектор та мистецтвознавець В. Січинський: *“окремі частини хати, входи, освітлення, меблі, прикраси підпорядковані побутовим коженденним потребам праці і відпочинку, так що нема тут нічого зайвого й непотрібного”* [23, с.269].

Описуючи побут батуринців, уродженець міста П. Скокан дав характеристику традиційного житла початку ХХ ст. – *“большинство горбаневских [Горбанівка – куток Батурина – М.Г.] хат были глиняными мазанками, чисто выбеленными снаружи и внутри мелом. Попадались и рубленные хаты. Крыши хат были крыты соломой со стрехами, иногда с причалком – небольшим навесом. Вокруг хаты делалась призьба – это невысокая насыпь для защиты от сырости. Летом в хорошую погоду, после дневных трудов, можно было на ней посидеть в ожидании “вечери”, а то и просто отдохнуть и побеседовать с заглянувшим соседом или соседкой”* [24, с.17].

На Батуринщині, як і на всій території Чернігово-Сіверщини, переважали дво- та трикамерні споруди. До хати потрапляли, переступаючи поріг. Його завжди тримали в чистоті й ошатності, бо він був своєрідною *“візитівкою”* оселі. Саме поріг вважали охоронцем родинних статків та злагоди, і тому з ним пов’язували багато прикмет [25, с.447-448]. Через поріг, як зазначав П. Скокан, *“двері з подвір’я, зазвичай вели в сіни, які поділяли оселю на дві частини: житлову кімнату – кухню та комору. В сінях об стіну підперта драбина, яка була призначена для входу на чердак – горище”* [24, с.18]. В більшості випадків в сінях стояли і жорна, щоб молоти муку та крупи, а також ступка, щоб товкти крупу [29, с.17]. Поруч на невеличкому ослоні стояло відро або діжечка з водою. На зиму воду переносили в більш тепле приміщення. В житловому приміщенні завжди було чисто та охайно, не дивлячись на те, що підлога (долівка) була вимощена сухою глиною. Періодично долівку підмазували розчином глини, після чого вона ставала рівною та гладенькою [24, с.18].

Соціально-економічні умови суттєвим чином відповідали побутовому укладу та усталеним художнім уявленням народу [22, с.5]. На початку ХІХ ст. П. Куліш описав хату батуринського бондаря, яка відзначалась між простими хатами особливою пишнотою. Вона вся була вибілена крейдою, вікна знадвору обведені червоною фарбою, а солом’яна покрівля підстрижена так чисто, як *“в іншого джэнджуристого парубка чуприна в велике свято”*, – всередині був новий липовий стіл на точених ніжках і з двома шухлядами; образи всі під шатами та під склом; на кілочках між вікнами рушники білі, вишивані дуже гарно червоними візерунками, а ослони й полиця із різним посудом були далеко кращі, ніж у звичайних козацьких хатах [15, с.217].

Великого значення надавали оздобленню хати, як зовні, так і всередині, прагнучи не лише зробити її не схожою на сусідні оселі, але й захистити обереговими розписами стін. Подібне малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт. Варто зауважити, що дуже важливим є застосування мінімальної кількості елементів композиції та різноманіття художнього вирішення. Використання лаконічних і простих

художніх засобів, доступних кожному виконавцеві й створюючих завдяки їх умілому застосуванню велике розмаїття архітектурно-художнього вирішення, є однією з найбільш цікавих особливостей народної творчості [22, с.7-8].

Християнський центр будинку – красний кут (покуття, покуть, святий кут) знаходився по діагоналі від печі. Тут зберігалися священні книги, свічки, лампадка та ікони. На думку П. Скокана, *“батуринці особливою релігійністю не відрізнялись, але в більшості хат на покуті висіли ікони – образи або просто “боги”, зазвичай покриті рушниками. Вони мабуть, в деякій мірі, відігравали роль прикрас”*. Проте Т. Косміна вважає, що *“визначальними основами оформлення інтер’єру української хати було символічно-ролеве значення кожного предмету, зокрема і рушників, в обрядово-календарному циклі сільської родини. Це надавало їм семантичного значення як у повсякденному, так і в обрядово-святковому вжитку та зумовлювало їхні художньо-естетичні якості. Найбільший семантичний статус належав рушникам, що їх розміщували на стінах “над образами”* [13, с.22]. Обов’язково в оселі мали бути ікони Ісуса Христа та Матері Божої [25, с.425]. Населення Чернігово-Сіверщини також особливо шанувало ікони Св. Миколая Чудотворця, до яких зверталися з молитвами *“Помози ми, грішному и унылому, в настоящем сем житии”* [2, с.191]. Образи були писані на дошках, полотні, склі, кераміці (майолікові), чеканилися в металі, вишивалися парчею та різними нитками, гравірувалися на папері [18, с.298]. Заможні люди поміщали ікони в різьблені іконостаси, подібні до церковних. З давніх часів Чернігово-Сіверщина славилася сницарями – майстрами іконостасного різьблення, прізвища яких збереглися до наших днів. Це жителі чернігівських сіл – Яким Глинський і Григорій Петров [1, с.5]. Автор історичних романів Д. Мордовцев, описуючи життя українського народу, звернув увагу на те, що *“в хатах за образами – завжди квіти, хоч би й сухі, а коли таких нема, то – штучні з кольорового паперу”* [21, с.10]. Образи не повинні бути *“голими”*, тому їх обов’язково покривали рушниками. Відомий етнограф І. Гончар, згадуючи своє перебування в Батурині, зазначав, що складовими святого місця в хаті були ошатно вбрані рушником – *“набожником”* ікони на полиці-божниці [18, с.290]. Отже, вишиті рушники, скатерка та хуста були неодмінними оздобами домашнього вівтаря – покуті. У Новгород-Сіверському, Коропському, Борзнянському, Сосницькому повітах рушники на ікони – *“завески”*, *“божниці”*, *“божники”* – були вузькими, довжиною сягали чотирьох метрів і більше. З’явилися такі рушники на Чернігівщині у ХІХ ст. До речі, вишиті рушники були відомими на українських землях ще за часів князя Володимира і мали назву убрус. У часи Гетьманщини рушники вже називалися ручниками. А вже в 1878 р. існувала назва рушник [9, с.21, 57, 50-165]. Значне місце в убранні української оселі займали відомі ткані *“кролевецькі”* рушники [3, с.3]. Взагалі, вишиті вироби слугували і предметами повсякденного побуту, зокрема рушники (*“простые”*, *“на расход”*, або ж утиральники: утирачі, *“утіранікі”* та стирки) слугували предметами гігієни [9, с.19, 31, 58-59].

В кутку під образами в селянських оселях обов’язково стояв стіл, покритий білою або вишитою скатертиною (настільником), яка в ХVІІ-ХVІІІ ст. називалася обрус, пізніше – скатерть (зрусифікована назва). Зазвичай, на краю столу лежала хлібина, якщо не ціла, то бодай її окрасць; без цього не можна, *“так не годиться”* – зазначав П. Скокан, описуючи інтер’єр батуринської хати. Обабіч столу вздовж стін стояли лавки – нерухомі меблі, а із зовнішнього боку – переносна невелика лавка – *“ослинець”* [24, с.18], як її називали в Батурині.

Особливими сакральними центрами у хаті були саме покуть та піч [28, с.361]. Внутрішньобудинкова побудова кубічної форми, яка займала не менш, як чверть кімнати і виконувала дві функції: обігрів приміщення в холодну пору року [17, с.2] та приготування їжі – це піч. Їй завжди надавали особливого значення, навіть говорили: *“Сказав би я тобі, так піч у хаті”* або *“Піч, як мати рідна”*. У давні часи вогонь у домівках вважався

божеством та оберігав мир і спокій усіх членів родини. Вогонь завжди підтримувався у печі, тобто, піч ніколи не залишали без вогню, навіть влітку, коли страва вже була приготована. Для збереження вогню вигрібали з печі весь жар, примішували його в куточках припічка, вкривали попелом і залишали тліти, аж поки він знову буде потрібний [5, с.59]. У господині піч користувалася особливою увагою; щойно на печі з'являлись сліди хай навіть і незначного забруднення, відразу ж білили її всю, в крайньому разі – хоч припічок. Піч займала чільне місце в українській хаті. Її найчастіше робили з глини, або ж із цегли (особливо з сирцю). До речі, можна зробити припущення, що печі в Батурині та його окрузі були зроблені в основному з цегли, бо населення розбирало залишки будівель гетьмана І. Мазепи і використовувало для потреб у власних господарствах [10, с.72-106]. Пізніше, за часів гетьманування К. Розумовського і в подальші часи в Батурині було налагоджене виробництво цегли на цегельнях графа [27, с.400-427]. Досить поширеним у містечках Чернігово-Сіверщини, переважно у заможнішого населення, було облицювання печей кахлями, вони використовувались як конструктивно-декоративний матеріал [4, с.28-38]. Власне піч поділялася на гарячу частину – черинь та холодну – припічок, які розділялися заслонкою. Частина печі між долівкою і черинню мала назву підпіччя, а найтовща стінка печі – комин. Частина хати, що знаходилася за піччю називалася запічок. Обов'язковим атрибутом біля печі в кутку були рогачі (ухвати), кочерги і віник (мітла) [24, с.18]. На припічку знаходився посуд: гладьшки, макітри та горщики. В холодну пору року піч була найтеплішим місцем у хаті. Як зазначав Х. Вовк, *“верхня площина печі, як відомо служить для спання зимою членів родини”* [5, с.104, 107], на печі могла спати вся сім'я, тому печі робили великими. Високо в стіні над піччю прорізали невелике віконечко, бо тут вишивали та читали. З вечора до ранку стояв на комині і освітлював всю піч керамічний світильник або каганець. Вони були у вигляді різних тварин (барана, ведмеда та ін.), які також зберігалися і на покуті [5, с.63-64]. Біля печі була розміщена лежанка [24, с.18] або полик – настил з дощок, на якому спали. В експозиції історико-меморіального заповідника Пантелеймона Куліша *“Ганнина Пустинь”*, що поблизу Борзни, представлено дерев'яну *“подушку”*, яка являє собою дві широкі дошки, зрізані під гострим кутом і з'єднані між собою кількома дощечками. Її використовували під час сну на полику або ліжку, покривши кожухом чи товстою рядниною. Відомо, що вже у XVIII ст. заможніші жителі Чернігово-Сіверщини мали в користуванні і вишиту, тобто святкову постіль. Простирадла, пологи (завіси для ліжка) та подушки в декорованих наволочках, які прикрашали інтер'єр хати, були вишиті різноманітними техніками [9, с.31, 80-86]. Найчастіше, її використовували для прикрашання осель на свята. Уявлення про вигляд простирадла середини XVIII ст. дає експонат Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, який належав родині прилуцького полковника Григорія Галагана. Величезне, розміром 340x154 см, воно свідчить про розмір ліжка (*“ложка”*), яке мало бути трохи меншим. Певно саме такого типу простирадла слугували зразками для пізніших підзорів. Безпосередньо біля місця спання дорослих *“часто к потолку подвешена “колыска” для ребенка”* [24, с.18]. Старші діти спали, як з батьками, так і окремо від них.

Неподалік від полика знаходилася скриня (сундук) *“с женским платьем, может быть еще с приданым”* [24, с.18], а в прискринку – зберігалися прикраси та різні інші важливі речі. Цей обов'язковий елемент хатнього умеблювання знаходився на видному місці. Поряд з вишиваними рушниками та килимами скриня була окрасою хати. На території Чернігово-Сіверщини, крім розпису, скрині оздоблювали ще й *“вигадливим різьбленням”* [25, с.429-430], гравіруванням та художньою ковкою.

Уздовж чільної стіни над вікнами проти печі розміщували полицю для хатнього начиння та хліба (хлібна полиця) [16, с.108]. Важко уявити будь-яку оселю ще без одного

елемента хатнього начиння – невеличкої дерев'яної шафи, яку ще називали мисником. У ньому зберігали обрядовий і повсякденний посуд, ковганку (здебільшого дерев'яну), ліки, свячену воду, страсну свічку, обрядове зілля [25, с.443-444], курушки [5, с.63-64] (глиняні чашечки для обкурювання хати в свята) [6, с.147-148], різноманітні дитячі забавки – свистульки у формі півників, качечок, коників, вершників, офіцерів [5, с.63-64]. До речі, у Глухові, під час археологічних досліджень були виявлені керамічні іграшки-свистки у вигляді коників або баранців та мініатюрні – у вигляді пташок [12, с.52]. Розташовували мисник, здебільшого біля печі – *“Около печи, вблизи двери, – полка или шкафчик с посудой”* [24, с.18]. Посуд в оселях тримали різноманітний, тобто на всі випадки життя, проте в основному переважали гончарні вироби. Відомо, що Чернігово-Сіверська земля щедро наділена різнокольоровими глинами [8, с.8], адже це робило можливим виготовляти посуд різноманітного забарвлення. А от форми українського посуду не мали в собі нічого особливо оригінального. Гончарний посуд поділявся на плоскі посудини (тарілки та миски), півсферичні (макотерть або макітра), цілком сферичні (борщівники, кашники), майже цілком круглі, з вузьким отвором (баньки), глечики для молока (глеки, гладишки), циліндричні, низькі, з ручкою (ринки). Ці форми доповнювалися різними елементами у вигляді вушок, носика, ручки, ніжок; іноді надавали їм форму барильця, витягнутої миски чи ринки (поросятинки). Такий посуд був орнаментований або принаймні вкритий поливою всередині чи розмальований без поливи матовими барвами. Орнаментація українського посуду дуже різноманітна і в ній так само, як і в вишиванках, розмальовуванні печей, у різьбленні дерева, дуже яскраво виявились естетичні вподобання українського народу [5, с.62, 63-64].

Яскравими зразками посуду, яким користувалися жителі Батуринщини, є зібрання керамічних виробів в Музеї археології Батурина. Тут представлені сковорідки, тарілки, миски, а також різноманітні горщики: золінники, горнятка, макітри тощо [7, с.5], датовані XVII-XIX ст. Найбільш характерними є горщики невеликих і середніх розмірів, з невисокими вінчиками, відігнутими назовні. Вони мають сірий та чорний кольори, прикрашені переважно однією хвилястою лінією, прокресленою до випалу горщика. На теренах Глухова під час археологічних досліджень також був виявлений кухонний та столовий посуд. Поширеними там були маленькі горнятка, висота яких 8-9 см, а діаметр по плечу 10-11 см [12, с.49-50]. Варто зазначити, що на території Батурина, на відміну від Глухова, такий посуд був не надто поширений. Своїм високомайстерним гончарним посудом славилися також Ічня, Новгород-Сіверський та Кролевець. Керамічним розписам Лівобережного Полісся притаманні геометризовані композиції, радісний колорит із жовтогарячим, жовтим і зеленим акцентуванням, що яскраво виявляється на кераміці Чернігова, Батурина, Ніжина та Ічні [6, с.177].

Отже, в українців з житлом пов'язані численні вірування й обряди, які свідчать, що в минулому в оздобленні хати людина відбивала не лише прагматичні уявлення, але й світоглядні та мистецькі надбання. Хата мислилась як модель природи, всесвіту, що захищає не лише фізично, але й духовно. Така позиція стала основою мистецьких уявлень народу, згідно з якими житло було органічною частиною оточуючої природи. Саме в цьому – основи колосальних мистецьких досягнень народу, непохитність і плідність народного мистецтва, що одухотворило весь рукотворний світ людини від усього середовища до будинку й до найдрібнішої речі. Українська дерев'яна хата та її внутрішнє оздоблення мали своєрідний сакральний зміст для її мешканців, тобто всьому, чим наповнювали оселю – столу, печі, миснику, колисці, сволоку, порогу, вікнам, лавам, навіть призьбі, – надавали глибоку символічну обрядово-ритуальну доцільність. Д. Мордовцев вважав, що українці мали *“ліричну прив'язаність до вітчизни, до місця свого проживання, до своєї хати”*. Тому сама українська хата в цілому з її естетичним виглядом

та її інтер'єр зокрема, є важливим фактором, що зумовлює розуміння характеру українського народу і робить цей характер унікальним та таким, що дуже різниться від характерних ознак інших народів. Комплекс уявлень про світ для українців розпочинався з житла й проходив домінантою через усе життя. Значення хати – захист від всесильності безмежного світу, створення його малої моделі, очищеної від злих сил. Адже хата була не тільки місцем, де родина проводила більшу частину свого життя, але й вогнищем, довкола якого зберігалися давні й прекрасні традиції.

Інтер'єр хати визначали сфери зайнятості населення. Для жителів містечок Чернігово-Сіверщини характерною була зайнятість різними видами місцевих ремесел, на основі яких формувалась народна культура. Вагомим чинником, який впливав на внутрішнє оздоблення житла, була торгівля – ярмаркова та крамна.

1. Антон Штепа [Альбом] / упоряд. М.Я. Куницька. – К.: Мистецтво, 1986. – 104 с.
2. Акафистник / Издание Московской патриархии. – М., 1989. – Т. I. – С. 191-193.
3. Бондаренко В. Народне килимарство. Художнє ткацтво / В. Бондаренко // Радянське село. – 1974. – № 78. – С. 4; № 79. – С. 3.
4. Виногородська Л. Батуринська кахля / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Пам'ятки України: Історія та культура: Науковий часопис. – 2008. – № 3 (160). – С. 28-38.
5. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
6. Герасько М.О. Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05 / Герасько Марина Олександрівна. – К., 2013. – 235 с.
7. Герасько М. Не святі горшки ліплять / М. Герасько // Порадник. – 2011. – № 46(292). – 18-24 листопада. – С. 5.
8. Дробязко Н. Яка глина, такий і глечик / Н. Дробязко // Слово “Гетьманської столиці”: газета Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”. – № 2 (15). – 2009. – С. 8.
9. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / Віра Зайченко. – К.: Родовід, 2010. – 208 с.
10. Коваленко В. Батурин археологічний / В. Коваленко, В. Мезенцев, О. Моця, Ю. Ситий. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника “Гетьманська столиця”. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”. – С. 72-106.
11. Коваленко О. В.Л. Модзалевський – історик козацької старшини / О. Коваленко // Батуринські читання: збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 130-136.
12. Коваленко Ю. Археологія Глухова доби українського козацтва XVII – XVIII ст. / Ю. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. К. – 2008. – Вип. 17. – С. 49-55.
13. Косміна Т. Рушник в інтер'єрі української хати (до проблеми ареалістики) / Т. Косміна // Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення. – Глухів, 2004. – С. 22-31.
14. Костомаров Н.И. Две русские народности (обработ. текста и ред. А.П. Ковалевой; Авт. предисл. В.А. Дорошенко / Николай Костомаров. – Киев-Харьков: “Майдан”, 1991. – 71 с.
15. Кулиш П. Огненный змей / П.Кулиш // Киевлянин. – 1841. – С. 181-289.
16. Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
17. Ляшко О. Поселення будівельного і декоративного начал // Соборний майдан: газета національного заповідника “Глухів”. – 2010. – № 2 (38). – С. 2.
18. Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / упоряд. Н. Поклад; Кер. Проекту та авт. Передм. В. Яременко. – К.: МАУП, 2007. – 708 с.
19. Модзалевский В.Л. В какой обстановке жили наши предки / В.Л. Модзалевский // Черниговская земская газета. – 1917. – 1 сентября. – С. 1.
20. Модзалевский В.Л. Очерк истории рода Товстолесов / В.Л. Модзалевский. – К., 1906. – 241 с.
21. Мордовцев Д.А. Малороссийское племя / Д.А. Мордовцев // Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5. Ч. 1 / под ред. П.П. Семенова. – СПб.-М.: Издание книгопродавца – типографа М. О. Вольфа, 1897. – 336 с.
22. Самойлович В.П. Народна архітектура України в ілюстраціях / Віктор Самойлович. – К.: Абрис, 1990. – 281 с.
23. Січинський В. Українська архітектура / В. Січинський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
24. Скокан П. Батурин (по історическим местам Украины): сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи) / П. Скокан. – М., 1979. – 242 с.
25. Скуратівський В. Русалії / Василь Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.

26. Таранушенко С. Хата на Єлизаветинському провулку під чис.35 в Харкові // Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії. – Харків: Видавництво «АТОС», 2009. – 432 с.
27. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 400-427.
28. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К: Либідь, 2007. – 400 с.
29. Щербаківський В. Орнаментація української хати / Вадим Щербаківський. – Рим, 1980. – 103 с.

References

1. Anton Shtepa [Al'bom] / uporjad. M.Ja. Kunyc'ka. – K.: Mystectvo, 1986. – 104 s.
2. Akafystnyk / Yzdanye Moskovskoj patryarhy. – M., 1989. – T. I. – S. 191-193.
3. Bondarenko V. Narodne kylymarstvo. Hudozhnje tkactvo / V. Bondarenko // Radjans'ke selo. – 1974. – № 78. – S. 4; № 79. – S. 3.
4. Vynogorods'ka L. Baturyns'ka kahlja / L. Vynogorods'ka, Ju. Sytyj // Pam'jatky Ukrai'ny: Istorija ta kul'tura: Naukovyj chasopys. – 2008. – № 3 (160). – S. 28-38.
5. Vovk H.K. Studii' z ukrai'ns'koi' etnografii' ta antropologii' / H.K. Vovk – K.: Mystectvo, 1995. – 336 s.
6. Geras'ko M.O. Pobut naselennja mistechok Chernigovo-Sivershhyny (druga polovyna HVIII – seredyna HIIH st.): dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.05 / Geras'ko Maryna Oleksandrivna. – K., 2013. – 235 s.
7. Geras'ko M. Ne svjati gorshky lipljat' / M. Geras'ko // Poradnyk. – 2011. – № 46(292). – 18-24 lystopada. – S. 5.
8. Drobjazko N. Jaka glyna, takyj i glechuk / N. Drobjazko // Slovo «Get'mans'koi' stolyci»: gazeta Nacional'nogo istoryko-kul'turnogo zapovidnyka «Get'mans'ka stolycja». – № 2 (15). – 2009. – S. 8.
9. Zajchenko V. Vyshyvka Chernigivshhyny / Vira Zajchenko. – K.: Rodovid, 2010. – 208 s.
10. Kovalenko V. Baturyn arheologichnyj / V. Kovalenko, V. Mezencev, O. Mocja, Ju. Sytyj. // Materialy Mizhnarodnoi' naukovy-praktychnoi' konferencii' z nagody 295-i' richnyci z dnja smerti get'mana Ukrai'ny Ivana Mazepy ta 10-richchja zapovidnyka «Get'mans'ka stolycja». – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Poligraf». – S. 72-106.
11. Kovalenko O. V.L. Modzalevs'kyj – istoryk kozac'koi' starshyny / O. Kovalenko // Baturyns'ki chytannja: zbirnyk naukovykh prac'. – Nizhyn, 2007. – S. 130-136.
12. Kovalenko Ju. Arheologija Gluhova doby ukrai'ns'kogo kozactva HVII – HVIII st. / Ju. Kovalenko // Novi doslidzhennja pam'jatok kozac'koi' doby v Ukrai'ni: zbirka naukovykh statej. K. – 2008. – Vyp. 17. – S. 49-55.
13. Kosmina T. Rushnyk v inter'jeri ukrai'ns'koi' haty (do problemy arealistyky) / T. Kosmina // Rushnyk: symvol, obraz, znak. Materialy tret'oi' naukovy-praktychnoi' konferencii': dopovidi ta povidomlennja. – Gluhiv, 2004. – S. 22-31.
14. Kostomarov N.Y. Dve russkije narodnosti (obrab. teksta y red. A.P. Kovalevoj; Avt. predysl. V.A. Doroshenko / Nikolaj Kostomarov. – Kyev-Har'kov: «Majdan», 1991. – 71 s.
15. Kulysh P. Ognennyj zmej / P.Kulysh // Kyevljanyn. – 1841. – S. 181-289.
16. Kul'tura i pobut naselennja Ukrai'ny: Navch. posibnyk / Naulko V.I., Artjuh L.F., Gorlenko V.F. – K.: Lybid', 1993. – 288 s.
17. Ljashko O. Pojednannja budivel'nogo i dekoratyvnogo nachal // Sobornyj majdan: gazeta nacional'nogo zapovidnyka «Gluhiv». – 2010. – № 2 (38). – S. 2.
18. Majster, abo Terny i lavry Ivana Gonchara / uporjad. N. Poklad; Ker. Proektu ta avt. Peredm. V. Jaremenko. – K.: MAUP, 2007. – 708 s.
19. Modzalevskij V.L. V kakoj obstanovke zhyly nashy predky / V.L. Modzalevskij // Chernygovskaja zemskaja gazeta. – 1917. – 1 sentjabrja. – S. 1.
20. Modzalevskij V.L. Ocherk ystoryy roda Tovstolesov / V.L. Modzalevskij. – K., 1906. – 241 s.
21. Mordovcev D.A. Malorossijskoe plemja / D.A. Mordovcev // Zhyvopysnaja Rossyja: otechestvo nashe v ego zemel'nom, ystorycheskom, plemennom, ekonomycheskom y bytovom znachenyy. T. 5. Ch. 1 / pod red. P.P. Semenova. – SPb.-M.: Yzdanye knygoptovadca – typografa M. O. Vol'fa, 1897. – 336 s.
22. Samojlovych V.P. Narodna arhitektura Ukrai'ny v iljustracijah / Viktor Samojlovych. – K.: Abrys, 1990. – 281 s.
23. Sichyns'kyj V. Ukrai'ns'ka arhitektura / V. Sichyns'kyj // Ukrai'ns'ka kul'tura: Lekcii' za redakciyeju Dmytra Antonovycha / Upor. S.V. Ul'janovs'ka. – K.: Lybid', 1993. – 592 s.
24. Skokan P. Baturyn (po ystorycheskym mestam Ukrayny): sbornyk vospomynanyj, ocherkov, rasskazov y drugykh materyalov (na pravah rukopysy) / P. Skokan. – M., 1979. – 242 s.
25. Skurativs'kyj V. Rusalii' / Vasyli' Skurativs'kyj. – K.: Dovira, 1996. – 734 s.
26. Taranushenko S. Hata na Jelyzavetyn's'komu provulku pid chys.35 v Harkovi // Taranushenko S.A. Naukova spadshhyna. Harkivs'kyj period. Doslidzhennja 1918-1932: monografichni vydannja, statii, recenzii', dodatky, taranushenkoznachchi studii'. – Harkiv: Vydavnytstvo «АТОС», 2009. – 432 s.
27. Tereh M. Promyslovist' Baturyna doby K. Rozumovs'kogo (HVIII-HIIH st.) / M. Tereh // Baturyns'ka starovyna: zbirnyk naukovykh prac', prysvjachenyj 300-littju Baturyns'koi' tragedii'. – K., 2008. – S. 400-427.
28. Ukrai'ns'ka etnologija: Navch. posibnyk / Za red. V. Borysenko. – K.: Lybid', 2007. – 400 s.
29. Shherbakivs'kyj V. Ornamentacija ukrai'ns'koi' haty / Vadym Shherbakivs'kyj. – Rym, 1980. – 103 s.

UDC 94.477

ДАНИЛЕНКО О.В.Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, доцент (Україна)**УЧАСТЬ СПОРТСМЕНІВ УСРР В МІЖНАРОДНИХ
ЗМАГАННЯХ У 1920-ті РОКИ**

Розкривається участь спортсменів УСРР в міжнародних змаганнях в 1920-і роки. Наголошується, що радянське керівництво відводило важливу роль спорту, передусім як політично-пропагандистській справі як у внутрішньому житті, так і на міжнародній арені. Показано, що протягом першої половини 1920-х років відбувалось становлення системи радянського спорту, друга половина 1920-х років позначена активізацією міжнародних контактів українських та іноземних спортсменів. В цей час на противагу Олімпійським іграм проводились Всеукраїнські та Всесоюзні спартакіади, до участі в яких запрошувались спортсмени з різних країн світу. Доведено, що протягом 1920-х років Україна мала різнопланові міжнародні спортивні зв'язки.

Ключові слова: Україна, УСРР, фізкультура, спорт, міжнародні змагання.

DANYLENKO O.V.

Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

**PARTICIPATION OF SOVIET UKRAINE ATHLETES IN INTERNATIONAL
COMPETITIONS IN 1920's**

The article discovers a participation of Soviet Ukraine athletes in international competitions in 1920's. The paper emphasizes that the topic has not been a subject of complex scientific research yet. There are only few sides discovered in the articles of Ukrainian scientists. Archives of state and public institutions preserves documents and materials, which are an important source for studying direct participation of Ukrainian sports delegations and individual athletes in international competitions. The object of our interest is international cultural relations of the Soviet Ukraine. The subject of the paper is participation of teams and individual athletes in international football, athletics and other competitions. Objectives of research are: to show the first steps of Soviet Ukraine on its way to international recognition through different sports competitions; to identify the ideological influence on the development of Soviet sport; to find out the status of institutional and functional level of Ukrainian delegations in the international sport area. It is also important to establish bilateral connections and representative status of international sport teams in Ukraine on public, regional and national levels. It is noted that the Soviet government assigned the role of sport as a part of politics and propaganda in domestic and international area. Ukraine had the organizational and functional institutions that coordinated sport development, representing the republic at international and all-union competitions. Trips abroad were taken by Ukrainian functionaries, coaches and athletes to adopt physical culture and sport development experience from Western countries. In mid-1920 the first among Ukrainian athletes were not professional sportsmen but amateur football players. Ukrainian SSR was represented on the international arena by players of football, volleyball, handball, basketball, track and field etc. The sport component of international relations of Soviet Ukraine was widely covered by the republican press. The article shows that during the first half of 1920s. system of Soviet sport was established. The second half of 1920s. is marked with intensification of contacts between Ukrainian and international

athletes. At this time a nationwide and all-union sports competition in contrast to the Olympic Games were held and the athletes from around the world were involved. It is proved that during 1920th. Ukraine had a great variety of international sport relations.

Keywords: *Ukraine, USSR, physical culture, sport, international competitions.*

ДАНИЛЕНКО А.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

УЧАСТИЕ СПОРТСМЕНОВ УССР В МЕЖДУНАРОДНЫХ СОРЕВНОВАНИЯХ В 1920-е ГОДЫ

Раскрывается участие спортсменов УССР в международных соревнованиях в 1920-х годах. Указывается, что советское руководство отводило важную роль спорту, прежде всего как политически-пропагандистской составляющей как во внутренней жизни, так и на международной арене. Показано, что на протяжении первой половины 1920-х годов происходило становление системы советского спорта, вторая половина 1920-х годов была временем активизации международных контактов украинских и иностранных спортсменов. В это время в противовес Олимпийским играм проводились Всеукраинские и Всесоюзные спартакиады, к участию в которых приглашались спортсмены из разных стран мира. Доказано, что на протяжении 1920-х годов Украина имела разноплановые международные спортивные связи.

Ключевые слова: *Украина, УССР, физкультура, спорт, международные соревнования.*

Історія становлення і функціонування радянської системи фізкультури і спорту в Україні 1920-х років історичною наукою фактично не досліджувалася. В історіографії відсутні колективні та індивідуальні монографії на дану тему. Окремі події, змагання згадувалися в публіцистичних статтях журналістів, які висвітлюють сучасні футбольні баталії, біографії видатних рекордсменів, чемпіонів, побіжно згадуючи про витoki фізкультурного руху в Україні міжвоєнної доби. Сучасні дослідники міжнародних відносин УСРР з європейськими країнами у 1920-30-х роках виокремлюють галузь культури в якості об'єкту дослідження [11; 12; 14; 15; 16; 21; 34], але уникають розгляду важливої її складової – фізичної культури та спорту. Лише нещодавно з'явилися роботи, присвячені даній проблемі. Так, в опублікованій в 2014 р. монографії Ю. Тимошенка *“Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст.”* досліджуються різні складові спортивної культури в УСРР, зокрема і окремі аспекти міжнародних спортивних зв'язків радянської України [33]. Водночас, системного дослідження участі спортсменів УСРР в міжнародних змаганнях у 1920-ті роки в українській історіографії немає. Автор статті прагне заповнити цю прогалину, зважаючи на особливості функціонування радянської форми державності в Україні в цей період.

Українська радянська державність, зберігаючи формальну самостійність у 1920-х роках, мала відповідні організаційно-функціональні установи, які координували розвиток спортивного руху, представляючи республіку на міжнародних та всесоюзних змаганнях. В архівних фондах державних та громадських установ збереглися документи та матеріали, які становлять важливе джерело вивчення безпосередньої участі українських спортивних делегацій та окремих спортсменів на міжнародних змаганнях з різних видів спорту. Так історично склалося, що радянський спорт ототожнювали з всесоюзним, тому і тема ця не стала предметом системного дослідження. Вона не є другорядною, оскільки становить

важливу сферу повсякденного життя суспільства, заполітизованого ідеологічними гаслами та установками більшовицької партії, які впливали і на розвиток фізкультури та спорту.

Таким чином, об'єктом нашого інтересу є міжнародні культурні зв'язки радянської України, а предметом – участь окремих спортсменів та команд у міжнародних змаганнях з футболу, легкої атлетики та інших видів спорту. Мета дослідження: показати перші кроки радянської України на шляху її міжнародного визнання по лінії спорту і через спортивні змагання, виявити вплив ідеологічних факторів на розвиток радянського спорту, з'ясувати інституційний статус та функціональний рівень українських спортивних делегацій на міжнародній арені. Важливо також встановити двосторонні спортивні зв'язки, представницький статус міжнародних спортивних команд в Україні – громадський, регіональний чи національний.

Ставлення більшовицької влади до спортивної культури в 1920-х роках було неоднозначним. З одного боку, існувало переконання, що спорт деполітизує робітників та відволікає їх від класової боротьби. Періодична преса так висловлювалась з цього приводу: *“Існуючі погляди на фізкультуру як на забаву у вільний час, глибоко шкідливі і мають бути вилучені з нашого середовища”* [20]. З іншого боку – з початку 1920-х років більшовики особливу увагу стали приділяти системі Всеобучу – фізичному стану допризовників, їх обліку та соціально-фізичних характеристиках. У 1922 р. виникло фізкультурне бюро *“Спартак”*, що гуртувало довкола себе молодь, яка переймалася ідеями фізичної культури. 4 листопада 1923 р. декретом ВУЦВК було створено Вищу раду фізичної культури (ВРФК) при ВУЦВК, яка мала виконавську вертикаль, координуючи фізкультурний рух в Україні [6]. За п'ять років він збільшився кількісно та оформився організаційно. Якщо у 1924 р. налічувалося 150 тис., то у 1928 р. – 750 тис. фізкультурників, було створено 90 лікарсько-антропометричних пунктів, 40 кабінетів корегуючої гімнастики, 12 будинків фізкультури у найбільших окружних містах УСРР, Центральний будинок фізкультури в Харкові, з єдиною в СРСР науково-дослідною кафедрою [32]. ВРФК, спираючись на фінансову підтримку ВУЦВК, видала понад 100 назв спортивної літератури агітаційного та інструктивно-методичного характеру, випускала журнал *“Вестник физкультуры”*, визнаний на Паризькій виставці спортивної преси кращим друкованим органом в СРСР. Номенклатурним куратором ВРФК був секретар ВУЦВК П. Буценко, за особистого сприяння якого ВУЦВК видав 4 жовтня 1925 р. закон *“Про Вищу, окружну і районну ради фізкультури трудящих СРСР”*. Статистичним виразником їхньої ефективності було те, що станом на 1927 р. в Україні діяло 569 фізкультурних гуртків, які охоплювали 26 тис. осіб, а наступного року – 1100 гуртків та 42 тис. фізкультурників [26].

Розвиток фізкультури та спорту в Україні 1920-х років відбувався *“за ініціативою”* згори, тобто шляхом створення спортивних організацій та клубів при громадських, державних, профспілкових структурах. 8 березня 1927 р. Мала Президія ВУЦВК розглядала питання про фінансування часопису ВРФК та про атрибути українських спортивних делегацій. Вирішили, оскільки *“...керівництво фізкультурою належить до Вищих рад фізкультури і в цій галузі нема єдиного організаційного центру союзного масштабу, вважати за доцільне встановити для спортивних суден та водяних станцій Всеукраїнський прапор”* [44, арк. 1]. Функціонери ВРФК направляли фахівців до Європи для вивчення організаційно-функціональних основ фізкультурної справи. Зокрема, В. Блях¹ у 1920-х роках відвідав Польщу, Німеччину, Фінляндію, Швецію, довідавшись про існування в їхніх школах фізкультури як обов'язкового предмету, про діяльність спортивних клубів, про державну фінансову підтримку [9].

Радянська держава підтримувала розвиток фізкультури і спорту, але використовувала їх передусім для пропаганди політичної системи, вкладаючи в організацію міжнародних

змагань та участь в них ідеологічну складову. *“У відзнаку від буржуазного спорту, від фізкультури Західної Європи, де всі привілеї та переваги участі в спортивних організаціях даються представникам буржуазного суспільства, і де спорт має своєю метою виховання патріотично-національного почуття серед молодого покоління, наша радянська фізкультура має метою своєю та основним завданням зробити спорт і фізкультуру досягненням широких трудящих мас”* [51]. Конкретні види спорту, незалежно від політичної системи, вимагали напруженої і повсякденної роботи від спортсмена, фінансової підтримки держави чи приватних установ, а *“привілеї”*, крім визнання та нагород, мали і матеріальне втілення, щоправда вони оминали робітничо-селянських спортсменів. Вони стали частиною єдиного цілого – політичної системи влади в СРСР, заручниками партійно-ідеологічних догм.

Від ставлення радянських номенклатурників до спорту залежала його місія на міжнародних змаганнях, моральні, вольові якості спортсменів, їх завдання. *“Розвиток фізкультури в СРСР, – зазначав В. Блях, – має велике значення для міжнародного робітничого руху, бо спортивно-гімнастичні зв’язки трудящих нашого Союзу з робітничими організаціями чужоземних країн ще більше зміцнюють міжнародний робітничий фронт”* [6]. Фактично був закладений основний політичний принцип ідеологічного протиставлення спортсменів *“капіталістичного”* та *“соціалістичного”* таборів. Координатором останнього виступав Червоний Спортивний Інтернаціонал², керівні органи якого знаходилися в Москві, хоча засідання інколи відбувалися в Харкові. Для керівника ВРФК України П. Буценка радянська фізкультура – це *“...могутнє знаряддя класової боротьби, реальний засіб виховання нової культури, нової пролетарської організації, і, що найголовніше, засіб створення єдиного робітничого фронту в цілому світі”* [1].

Процитовані оцінки та висновки тодішніх керівників радянського фізкультурного руху не були пустими політологічними висловлюваннями, а їх реальним баченням його мети і завдання, особливо на міжнародній арені. Саме у 1920-х роках були закладені ідеологічні принципи функціонування колективних видів спорту, які зберігалися протягом десятиліть.

Отже, радянський спорт був організаційно, фінансово та функціонально залежним від політично-ідеологічних структур. Непмани, тобто приватний бізнес в Україні 1920-х років, не фінансували фізкультуру, хоча податкові органи досить активно стягували з них податки, однак їх спрямовували на розвиток інших галузей. Ігрові види спорту, крім зовнішніх факторів, мали також і внутрішню логіку, зумовлені морально-вольовими, світоглядними, ментальними рисами особистості, азартом дійства, присутністю глядачів, їхніми симпатіями та антипатіями, які надавали змаганням дещо іншої якості.

Перша половина 1920-х років вирізнялася організаційним оформленням фізкультурно-спортивного руху в Україні, відсутністю активних зв’язків у цій царині, оскільки голодні 1921-1922 рр. та повільне налагодження міжнародних відносин створювали певні перешкоди. У вересні 1923 р. в Харкові пройшла перша Всеукраїнська спартакіада, яка засвідчила видову різноманітність українського спортивного руху, а наступного року відбулась друга спартакіада українського радянського спорту, однак міжнародні спортивні делегації участі в ній не брали.

Першими на міжнародну спортивну арену потрапили футболісти. 13 серпня 1925 р. відбулося засідання Комісії у складі представника ДПУ, Харківського окрвиконкому та ВРФК, яка розглянула питання про відрядження до Німеччини футбольної команди м. Харків у складі 17 осіб. Того ж дня ВРФК звернулася до іноземного підвідділу адмінвідділу Харківського окрвиконкому з листом такого змісту: *“Згідно розпорядження Спортінтерну, Вища Рада Фізичної Культури України командирє збірну команду м.Харкова для змагань з Німецьким робітничим союзом м.Лейпціга, Дрездена і Хемніца, до збірної команди входять наступні товариші, яким просимо*

терміново видати закордонні паспорти: Жолдак Іван Панасович, Привіс Семен Львович, Фомін Володимир Васильович, Фомін Костянтин Васильович, Норов Роман Іванович, Кротов Микола Федорович, Привалов Іван Васильович, Ус Костянтин Маркович, Натаров Іван Андрійович, Алферов Яков Тимофійович, Шпаковський Олександр Вікентійович, Чубарєв Євген Васильович, Іосилевич Лев Борисович, Бем Адам Пилипович, Штанге Михайло Максимович, Бражніков Павел Федорович, Капустін Микола Олександрович” [45, арк. 1-2].

Це була перша футбольна делегація радянської України, яка виїздила на міжнародні змагання. Серед них, крім члена президії ВРФК С.Привіса та лікарів, були перші офіційні українські футболісти: брати Фоміни, І. Жолдак, Р. Норов, К. Ус, Я. Алферов, О. Шпаковський та інші. Вони справді представляли робітничо-селянську молодь, працювали столярами, токарями, були партійними і безпартійними, яким на час футбольної зустрічі було від 25 до 30 років. Закордонні документи для футболістів оформляли на “нільгових” умовах і дуже терміново. Наприклад, В. Фомін одержав паспорт 14 серпня 1925 р., тобто наступного дня після звернення ВРФК до відповідного підрозділу окрвиконкому. 22 червня 1927 р. П. Буценко повідомив ЦК КП(б)У про те, що українські футболісти Привалов, Шпаковський, В. Фомін з Харкова та Штраубе з Одеси входили до збірної СРСР, яка наприкінці червня розпочинала футбольне турне по Німеччині та Бельгії, тому просив дозволу на їх виїзд [46, арк. 3].

У серпні 1926 р. до Німеччини прибула збірна футбольна команда гірників та фізкультурників України, які зустрічалися на спортивних майданчиках з німецькою збірною Рурського басейну. Україну представляли футболісти К. Бармут, П. Биков, Г. Вашедченко, М. Гавриленко, М. Голубцов, Ф. Корнієвський, П. Куцов, І. Мельніков, Є. Нестеров, В. Хмара, К. Шульженко, серед них було 4 члени КП(б)У та один комсомолец [47, арк. 3, 6]. Вони не були професійними футболістами, тому що працювали на виробництві, а футболом займалися на громадських засадах, тренуючись у відповідних секціях.

На запрошення Фінляндського робітничого союзу, який влаштував 17-19 червня 1927 р. фізкультурне свято робітничої молоді, від України виїхала делегація у складі 125 осіб, представлена активістами масового спорту з Умані, Полтави, Херсона, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Ромен, Глухова, Сум, Білої Церкви, Сталіно. Серед них було 16 комуністів [49, арк. 1], тобто ідеологічний клімат був забезпечений. Тижнем раніше подібні міжнародні спортивні змагання проходили у Латвії, до якої на початку червня 1927 р. виїхали українські футболісти та легкоатлети – 26 осіб, у тому числі Р. Норов, І. Кладько, І. Владимирський, які вже мали досвід участі у міжнародних футбольних матчах [48, арк. 5]. 12 червня в Ризі відбувся футбольний матч між футбольною командою “українського пролетарського студентства та збірною Латвії, який завершився перемогою України 3:0” [35].

29 серпня 1928 р. секретаріат виконкому Спортінтерну повідомив ВРФК про те, що 1 листопада відбудеться футбольна зустріч збірної команди “Металіст” з французами у Парижі. Україна почала підготовку у вересні, а 13 жовтня ВРФК вирішила відрядити до Франції збірну футбольну команду металістів у такому складі: К. Марченко, А. Пономаренко, О. Бобришев, М. Сергієнко, В. Костіков, А. Лесной, К. Ус, А. Левін, Л. Кривошеєв, М. Навольнев, В. Грушин, М. Печений, Ф. Кондратенко, Е. Локшин, Б. Невельський (представник ВРФК), Л. Фішелєв (лікар), І. Натаров, М. Цикун, С. Парцевський [50, арк. 4]. Футболісти Марченко, Пономаренко та Ус брали участь у подібного рівня змаганнях, їх запрошували до ігор збірної проти німецьких, австрійських команд. Вони представляли не професійний футбол, якого тоді в СРСР не існувало, а профспілковий, тому що кожен футболіст був членом профспілки металістів.

На міжнародних змаганнях від України переважно брали участь футболісти, інші види спорту були представлені побіжно. *“Найкращі спортсмени РСФРР майже з усіх видів спорту, – писав спортивний оглядач газети “Пролетарий”, – побували уже закордоном. З України до цього часу виїздили лише футболісти. Цього року поміряються своїми силами із зарубіжними спортсменами легкоатлети та гандболісти”* [35]. У травні 1927 р. до Німеччини виїхали футболісти, гандболісти та волейболісти, які представляли фізкультурні колективи залізничників України, тому учасники змагань обов’язково були членами профспілки залізничників України.

Українські спортсмени зустрічалися з *“чужоземними футболістами”* не лише за кордоном, а також на стадіонах різних міст УСРР, приймаючи міжнародні фізкультурні та спортивні делегації, хоча організаційними питаннями займалися представники виконкому Спортінтерну та ВРФК при ВУЦВК. 25 травня 1927 р. відбулася міжнародна зустріч з футболу між командами Харкова та Саксонії. Вони вже зустрічалися у 1926 р. в Дрездені: перший матч завершився перемогою німців з рахунком 3:1, а другий виграли українці – 1:0 [8]. До Харкова збірна Саксонії прибула у своєму найсильнішому складі, оскільки сім футболістів грали проти України минулого разу. Зустріч відбулася на стадіоні *“Спартак”* у присутності 10 тис. глядачів. Збірну Харкова представляли футболісти Норов, Кладько, К. і В. Фоміні, Ус, Дюженко, Привалов, Кротов, Мищенко, Шпаковський, Владимирський, які знали суперників по зустрічах в Німеччині. Перший тайм завершився з рахунком 3:1 на користь Саксонії, але у другому вдалося добитися перемоги – 4:3 на користь харків’ян [42]. Німецькі футболісти виїхали до Одеси, де мали провести дві зустрічі з місцевими футболістами.

Важлива міжнародна зустріч з футболу відбулася у липні 1927 р., коли Харків приймав австрійських футболістів. Інформація про їх можливий приїзд в Україні з’явилася ще у березні. *“Уперше приїхавши до СРСР, – повідомляла харківська газета “Пролетарий”, – австрійські футболісти стануть, очевидно, для усіх міст, де їм доведеться грати, серйозним суперником”* [2]. Напередодні візиту до Харкова австрійці виграли у Києві два матчі з рахунком 2:0 та 3:1, а також у Дніпропетровську – 5:1. У Харкові мало відбутися три зустрічі. Австрійську робітничо-спортивну делегацію вітав голова ВРФК П. Буценко. А 8 липня, коли мав відбутися перший матч з австрійцями, Харків довідався про перемогу футбольної збірної СРСР у Берліні, до складу якої входили харків’яни В. Фомін, Привалов, Шпаковський [28]. Це була перша перемога радянської футбольної збірної. Переповнений стадіон *“Металіст”*, на якому розмістилися 6 тис. глядачів, приймав австрійців. Перша зустріч завершилася рахунком 1:1 [41], другу виграли австрійці з рахунком 2:0 [3], а третя виявилася вирішальною. Злива перетворила поле на суцільне болото, а суддя призначив *“незаслужений”* пенальті, тому австрійський голкіпер демонстративно залишив ворота і рахунок став 1:0 на користь України, а зустріч завершилася перемогою українців 4:1 [18].

У вересні 1927 р. до Харкова, Кадіївки, Києва, Одеси завітали футболісти спортивної делегації Англії, а касовий збір було спрямовано до фонду *“Наш ответ Чемберлену”* [5]. На стадіоні *“Спартак”* відбулася зустріч у присутності 10 тис. глядачів, яка завершилася перемогою харків’ян з рахунком 7:1 [17]. Робітнича футбольна команда Англії програла також спортсменам Кадіївки. Ці зустрічі були першими між футболістами обох країн, проходили вони в умовах загострення англо-радянських дипломатичних відносин.

У квітні 1928 р. ВРФК одержала від Австрійської робітничої спортивної спілки пропозицію стосовно матчу-реваншу у Харкові. Україна запропонувала австрійцям футбольні зустрічі у Києві, Дніпропетровську, на Донбасі, а в Харкові проти них мали грати збірна України та її столиці [38]. Австрійська збірна була найсильнішою з усіх команд, які приїздили тоді в Україну. На початку червня 1928 р. остаточно погодили

дату приїзду австрійців до Харкова та визначили графік матчів 15-17 червня: перший – з металістами, другий – зі збірною України, третій – проти збірної міста [4].

Футбольну делегацію Австрії очолював комуніст А. Ейсман, а серед футболістів переважали соціал-демократи, звичайні робітники віком від 19 до 28 років. Перед змаганнями П. Буценко вручив червоний прапор А. Ейсмана, а останній проголосив гасло *“Хай живе міжнародне єднання пролетарського спорту”* [43], яке українські футболісти сприйняли *“буквально”*, продемонструвавши досить брудний футбол. Незважаючи на самовіддану гру голкіпера Марченка, австрійці виграли матч з рахунком 2:1. *“Австрійці, – писав оглядач зустрічі, – цілком заслужили свою перемогу. Техніка гри в них далеко вища, аніж у металістів. Коректна гра австрійців. Нашим футболістам є чого повчитися в австрійців”* [40]. Тоді в республіканській пресі з’явився термін *“міжнародний футбольний матч”* [13].

Футболісти набували спортивного досвіду та майстерності, граючи з німецькими, австрійськими, французькими футболістами, а також завойовували визнання уболівальників. У пресі тих років навіть з’явився термін *“чемпіонська верхівка”*, тобто футболісти збірної України, які представляли футбольні клуби Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси, Горлівки. *“Відчуваючи свою перевагу над рештою футболістів і виступаючи не тільки в республіканських зустрічах, але й закордонних, – повідомляла газета “Комсомолец України”, – вони дозволяли собі робити все, що хотіли”* [24]. Їхньою провиною стала участь у *“комерційних зустрічах”*, проведених в Росії та Україні, тому ВРФК дискваліфікувала команду на 6 місяців, що припадали на міжсезоння. На зимовий період виконком Спортінтерну пропонував розгорнути шефство, тобто прикріплення окремих міст до Європи: Одесу – до Чеської Моравії, Харків – до Дрездена, Артемівськ – до Лейпціга [31].

Ця ідея була не нова: з метою пошляху міжнародної діяльності Червоний Спортінтерн з середини 1920-х років намагався встановити шефську *“опіку”* над закордонними спортивними товариствами. При виконкомі ЧСІ було створено Комісію по зв’язкам фізкультурних організацій СРСР із зарубіжними колективами, яку очолив К. Аксаміт. В січні 1927 р. відбулось офіційне *“прикріплення”* українських організацій до іноземних секцій ЧСІ та робітничих спортивних товариств. Так, *“підшефними”* УСРР стали Робітничий спортивний союз Німеччини, Федерація пролетарської культури Чесько-Словацької Республіки, австрійські організації та ін.

Організаційною формою міжнародних спортивних зв’язків стали всеукраїнські та всесоюзні спартакіади, учасниками яких були зарубіжні делегації. Більшовицька влада одразу відмовилась від участі в Олімпійських іграх, сприймаючи їх як вияв буржуазного спорту. З іншого боку, Президент Міжнародного олімпійського комітету А. де Байє-Латур заявив: *“Більшовики поставили себе поза суспільством. Допоки я – Президент МОК, радянський прапор не з’явиться на олімпійському стадіоні”* [10, с. 412]. Тому радянськими функціонерами був запропонований власний варіант мультиспортивного свята. Так, 30 серпня 1927 р. до Харкова прибули фізкультурники Чехословаччини та Німеччини у складі 28 осіб для участі у дводенній всеукраїнській спартакіаді [37]. Їх супроводжував К. Аксаміт, який зустрівся з керівництвом ВУРПС та ВРФК.

Видатною спортивною подією 1928 р. стала Всесоюзна спартакіада, до якої Україна розпочала підготовку з 2 серпня. *“Добір гравців до збірних команд України з футболу, – повідомляла преса, – набирає тепер великого значення. Ці команди мають зустрічатися з найкращими футбольними командами СРСР, а також з закордонними робітничими командами на Всесоюзній спартакіаді”* [27]. Всеукраїнський спортивно-технічний комітет визначив склад української збірної з футболу, укомплектованої переважно харківськими футболістами. Передбачалося, що Україна відправить до Москви 426 спортсменів (для порівняння: Німеччина делегувала 193 представники).

Заявку на участь подали спортсмени Уругваю, Швейцарії, Франції, Фінляндії, Латвії, Австрії, хоча приїзду їхніх делегацій перешкоджали внутрішні політичні чинники. *“У протилежність буржуазним “олімпіадам”, – повідомляла радянська преса, – на спартакіаді преміюватимуться не окремі “рекордсмени”, а команди, що покажуть найкращі результати і масову громадську роботу”* [25]. Напередодні відкриття спартакіади у Харкові відбулися дві зустрічі з футболу між Уругваєм та Україною: перша завершилася перемогою уругвайських футболістів (2:1), друга – українських (6:0). Українські футболісти грали на межі фолу, іноді брутально: *“...що десять хвилин уругваєць у червоній спортсменці корчиться на землі од “влучного” удару ногою по нозі, або в бік”* [38].

Спортивна делегація України виїхала до Москви увечері 9 серпня, а 12 серпня відбулося відкриття Всесоюзної спартакіади, на яку приїхали 600 представників західного спорту, *“...видершишся з цупких лабет буржуазного світу”* [19]. Червоною площею пройшли колони делегатів IV-го конгресу Комінтерну, спортивні команди західних країн, і України у вишитих сорочках. *“Нехай представники багатьох країн, що входять до секції Спортінтерну, – писав П. Буценко, – переконуються в мирних завданнях радянської суспільності, кожен з них наочно побачить, що ми нашу фізкультурну роботу будемо не за принципом імперіалістичних намірів, як це робить буржуазія всього світу. Нашу радянську фізкультуру збудовано за принципом суспільної самодіяльності, на підставі ідей миру, ідей інтернаціональної солідарності трудящих”* [7]. Політична складова була присутня, але на спортивних майданчиках точилася боротьба за перемогу.

Збірна України з футболу перемогла тоді Білорусію, команду північних районів Росії, Закавказзя, Уругвай³. Перемогу здобули також волейболісти, хоча чоловіча баскетбольна команда програла Туркестану. Всесоюзний рекорд на 100 м встановив український легкоатлет М. Підгаєцький, здолавши дистанцію за 11 секунд [22]. Перше командне місце здобула збірна команда РСФРР, друге залікове – Україна, третє – Білорусія, а решту призових місць – команди Естонії, Фінляндії, Австрії, Швеції, Німеччини [23]. Керівництво ВРФК України залишилося невдоволеним другим командним місцем, апелюючи до невеликого суддівства, оскільки ті види спорту, де Україна була сильніша (волейбол, гандбол, гімнастика, стрільба), не зараховувалися до командних балів. Побутові умови були поганими, *“учасники лишилися голодні”*, гуртожиток команди був далеко від змагань, а московські судді засуджували виступи українських спортсменів [29].

Московська спартакіада завершилася, хоча футбольні збірні Уругваю та Фінляндії провели зустрічі з українськими футболістами Дніпропетровська, Миколаєва. Наступного року, тобто у серпні 1929 р., в Україну знову приїхали австрійські футболісти, наставник яких розповів про ті *“...перешкоди, що чинили соціал-демократи та керівники спортивного руху Австрії з приводу від'їзду до СРСР”* [30]. Два роки тому серед австрійської збірної переважали футболісти, які належали саме до соціал-демократичної партії, однак політичне керівництво СРСР радикально переглянуло своє ставлення до європейської соціал-демократії, критикуючи їх на засіданнях конгресу Комінтерну.

Перший матч між австрійцями та *“металістами”* завершився перемогою австрійців, а другий – нічийним результатом, але керівництво ВРФК вважало його другорядним, оскільки головною була форма *“політичного зв'язку”*. Збірна команда Харкова здолала австрійців з рахунком 4:1, тобто дух змагання також мав стимул і значення для самих футболістів. Планувався приїзд українських футболістів до Австрії, щоб провести матчі-відповіді. Того ж року українські легкоатлети, плавці, мотоциклісти виїжджали до Франції, Німеччини, Фінляндії, Литви, демонструючи одну із масових форм міжнародних відносин на рівні фізичної культури та спорту.

Таким чином, міжнародні спортивні змагання, які фактично розпочалися для України з 1925 р., демонстрували масову форму гуманітарних зв'язків між фізкультурними

колективами, командами. Першими, хто відвідав європейські спортивні арени, були українські футболісти, які виступали за збірні України, СРСР та власні клуби. Міжнародні зустрічі відбувалися в Німеччині, Австрії, Франції, Фінляндії, Латвії, а також в Україні, тобто існували безпосередні спортивні взаємини. Міжнародний статус футбольних змагань висвітлювала періодична преса, склад команд та їх рівень проведення, хоча для зв'язків між країнами важливим був сам факт фізкультурно-спортивного дійства. Зустрічі були регулярними, відбувалися переважно весною та влітку. Українські спортивні делегації не обмежувалися лише футболом, а представляли й інші види спорту. Багато спортсменів України входили до складу союзної збірної.

Радянський спорт виконував, крім представницької політичної місії, важливу ідеологічну функцію, прагнучи демонструвати світові переваги соціалістичного ладу. Система організації фізкультурного руху та спорту була підпорядкована державним органам влади. Керівництво ними зосереджувалося у Вищій раді фізичної культури при ВУЦВК, яка спільно з Червоним Спортінтерном влаштовувала різні міжнародні змагання. Українські спортсмени не брали участі в олімпійських змаганнях, оскільки партійне керівництво вважало їх буржуазним заходом. Загалом, міжнародні спортивні зв'язки України в 1920-х роках розвивалися послідовно і активно, по висхідній, включаючи все нові й нові країни. В цьому радянське керівництво вбачало запоруку зміцнення інтернаціональної єдності і солідарності СРСР з пролетарями світу.

Примітки

¹В. Блях (1891-1938) – лікар і пропагандист здорового способу життя, один з перших організаторів спорту в Україні, перший головний редактор журналу “Вісник фізичної культури”, секретар, голова науково-методичної ради ВРФК, перший директор Українського науково-дослідного інституту фізичної культури, автор багатьох книг та статей. Заступник голови Українського комітету у справах фізкультури і спорту (1935). В 1938 р. заарештований і розстріляний.

²Червоний Спортінтерн (ЧСІ) був заснований в 1921 р., керівник – М. Подвойський (народний комісар з військових справ, керівник Всеобуча).

³Збірна Уругваю програла українській збірній з рахунком 1:7. В радянській пресі це подавалось як визначне досягнення, оскільки збірна Уругваю двічі вигравала Олімпійські ігри, але до справжньої команди-переможниці Олімпійських ігор ця збірна стосунку не мала.

1. 5 років радянської фізкультури. Стаття голови Найвищої ради фізкультури А.Буценка // Комсомолец України. – 1928. – 26 листопада.

2. Австрийские футболисты на Украине // Пролетарий. – 1927. – 7 июля.

3. Австрийцы выиграли у Харькова // Пролетарий. – 1927. – 12 июля.

4. Австрийці приїждять до Харкова // Комсомолец України. – 1928. – 3 червня.

5. Английские футболисты на Украине // Пролетарий. – 1927. – 3 сентября.

6. Блях В. Десять років радянської фізкультури // Культура і Побут. – 1927. – 12 листопада.

7. Буценко П. Всесоюзна спартакіада // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 12 серпня.

8. Германия – Харьков // Пролетарий. – 1927. – 26 мая.

9. Д-р В.Блях. Фізкультура на Заході / В.Блях // Культура і Побут. – 1927. – 26 вересня.

10. Энциклопедия Олимпийского спорта. В 5 т. / Под общ. ред. В.Н.Платонова. – Т. 1. – К.: “Олимпийская литература”, 2002. – 496 с.

11. Євсеєнко І.В. Українсько-чесько-словацькі зв'язки в міжвоєнний період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 “Всесвітня історія” / І.В.Євсеєнко. – К., 1996. – 23 с.

12. Загоруйко В.В. Етнокультурні аспекти україно-польських відносин у міжвоєнний період (1921-1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 “Всесвітня історія” / В.В.Загоруйко. – Донецьк, 2009. – 19 с.

13. Зустріч з пролетарськими футболістами Австрії // Комсомолец України. – 1928. – 8 червня.

14. Калінічева Г.І. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті – на початку 30-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Г.І.Калінічева. – Донецьк, 1996. – 21 с.

15. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. / Н.В.Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.

16. Кротюк С.Ф. Культурні зв'язки України і Веймарської Німеччини (1921-1932 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / С.Ф.Кротюк. – К., 1993. – 18 с.
17. Матч Харків – Англія // Пролетарий. – 1927. – 11 серпня.
18. Металісти виграли у австрійців // Пролетарий. – 1927. – 13 лютого.
19. Міжнародні футбольні матчі // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 8 серпня.
20. Молодой ленинец. – 1925. – 23 квітня.
21. Муляр І.Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20-30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / І.Ю.Муляр. – К., 1993. – 17 с.
22. На Всесоюзній спартакіаді // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 12, 14, 19 серпня.
23. Наслідки Всесоюзної спартакіади // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 25 серпня.
24. Одсіч чемпіонству // Комсомолец України. – 1928. – 2 листопада.
25. Перед всесоюзним оглядом радянської фізкультури // Комсомолец України. – 1928. – 5 серпня.
26. Перша Всеукраїнська нарада в справі фізкультури // Комсомолец України. – 1929. – 20 квітня.
27. Підготовка до Всесоюзної спартакіади в розпалі // Комсомолец України. – 1928. – 2 серпня.
28. Победа советских футболистов в Берлине // Пролетарий. – 1927. – 8 лютого.
29. Привіт С. Чому ми опинилися на другому місці // Комсомолец України. – 1928. – 21 вересня.
30. Пугачів Ф. Міцні міжнародний зв'язок пролетарських організацій // Комсомолец України. – 1929. – 27 серпня.
31. Радянська фізкультура – чинник міжнародної пролетарської солідарності // Комсомолец України. – 1928. – 2 листопада.
32. Свято фізкультури // Комсомолец України. – 1928. – 27 листопада.
33. Тимошенко Ю. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст. / Ю.Тимошенко. – К.: ТОВ "НВП" Інтерсервіс", 2014. – 446 с.
34. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України, Інститут соціології; відп. ред. В.Б.Євтух / В.П.Троцинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
35. Украинские пловцы едут за границу // Пролетарий. – 1927. – 8 квітня.
36. Физкультура и спорт // Пролетарий. – 1927. – 15 лютого.
37. Фізкультурники Чехо-Словаччини і Німеччини в Харкові // Пролетарий. – 1927. – 31 лютого.
38. Фізкультура і спорт // Комсомолец України. – 1928. – 22 квітня.
39. Фізкультура і спорт // Комсомолец України. – 1928. – 10 серпня.
40. Футбольний матч Австрія – Металіст // Комсомолец України. – 1928. – 19 червня.
41. Футбольный матч Австрия – Металлист // Пролетарий. – 1927. – 9 лютого.
42. Футбольный матч Саксония – Харьков // Пролетарий. – 1927. – 27 травня.
43. Хто вони // Комсомолец України. – 1928. – 14 червня.
44. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 3, спр. 1941.
45. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 44.
46. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 64.
47. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 71.
48. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 117.
49. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 118.
50. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 6, спр. 148.
51. Чергові завдання радянської фізкультури // Культура і Побут. – 1926. – 14 березня.

References

1. 5 years of Soviet physical culture. Article of head of the Highest council of physical culture A. Butsenko // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – November, 26.
2. Austrian football players in Ukraine // Proletarij. – 1927. – July, 7.
3. The Austrians won Kharkov // Proletarij. – 1927. – July, 12.
4. The Austrians come to Kharkov // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – June, 3.
5. English football players in Ukraine // Proletarij. – 1927. – September, 3.
6. Blyah V. 10 years of Soviet physical culture // Kultura i Pobut. – 1927. – November, 12.
7. Butsenko P. All-Union spartakiada // Visti VUCVK. – 1928. – August, 12.
8. Germany – Kharkov // Proletarij. – 1927. – May, 26.
9. Dr V. Blyah. Physical culture on the West / V. Blyah // Kultura i pobut. – 1927. – September, 26.
10. Encyclopedia of Olympic sports. In 5 v. / Main ed. V.N. Platonova. – Vol. 1. – K.: "Olympic literature", 2002. – 496 p.
11. Jevseenko I. V. Ukrainian–Czech–Slovak connections in the between-war period: abstract of diss. for obt. scientific degree of candidate of history in spec.: 07.00.02 "Global history" / I. V. Jevseenko. – K., 1996. – 23 p.
12. Zagorujko V. V. Ethnocultural aspects of Ukrainian–Polish connections in between-war period (1921-1939 yy.): abstract of diss. for obt. scientific degree of candidate of history in spec.: 07.00.02 "Global history" / V. V. Zagorujko. – Donetsk, 2009. – 19 p.
13. Match against Austrian proletarian football players // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – June, 8.

14. Kalinicheva G.I. Ukrainian-German educational and scientific connections in 20-th – the beginning of 30-th yy.: abstract of diss. for obt. scientific degree of candidate of history in spec.: 07.00.02 “Global history” / G.I.Kalinicheva. – Donetsk, 1996. – 21 p.
15. Kryvets N.V. Ukrainian-German connections: politics, diplomacy, economics. 1918–1933 yy. / N.V.Kryvets. – K.: Institute of history of Ukraine NAS Ukraine, 2008. – 322 p.
16. Krotiyuk S.F. Cultural connections of Ukraine and Weimar Germany (1921–1932 yy.): abstract of diss. for obt. scientific degree of candidate of history in spec.: 07.00.02 “Global history” / S.F.Krotiyuk. – K., 1993. – 18 p.
17. Match Kharkov – England // Proletarij. – 1927. – September, 11.
18. Metallers defeated the Austrians // Proletarij. – 1927. – July, 13.
19. International football matches // Visti VUCVK. – 1928. – August, 8.
20. Young Leninets. – 1925. – April, 23.
21. Mulyar I.U. Ukrainian-Polish cultural connections in 20-30-th yy. of XX cent.: abstract of diss. for obt. scientific degree of candidate of history in spec.: 07.00.02 “Global history” / I.U.Mulyar. – K., 1993. – 17 p.
22. At the all-Union Spartakiad // Visti VUCVK. – 1928. – August, 12, 14, 19.
23. The consequences of the all-Union Spartakiad // Visti VUCVK. – 1928. – August, 25.
24. Resistance to the championship // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – November, 2.
25. Before the all-Union review of Soviet physical culture // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – August, 5.
26. First all-Ukrainian conference in the field of physical culture // Komsomolets Ukrainy. – 1929. – April, 20.
27. Preparations for all-Union Spartakiad in full swing // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – August, 2.
28. The victory of the Soviet football players in Berlin // Proletarij. – 1927. – July, 8.
29. Pryvis S. Why we ended up in second place // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – September, 21.
30. Pugachiv F. Proletarian organizations international bond grows stronger // Komsomolets Ukrainy. – 1929. – August, 27.
31. Soviet physical culture is the factor of international proletarian solidarity // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – November, 2.
32. Holiday of physical culture // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – November, 27.
33. Tymoshenko U. Historical conditions and the specificity of the development of sport and physical education in the Soviet Ukraine in the 20-40-s of the XX century / U.Tymoshenko. – K.: TOV “NVP” Interservis”, 2014. – 446 p.
34. Troshchynskyj V.P. Between-war Ukrainian emigration in Europe as historical and social-political phenomenon / Main ed. V.B.Jevtuh / V.P. Troshchynskyj. – K.: Intel, 1994. – 260 p.
35. Ukrainian swimmers go abroad // Proletarij. – 1927. – April, 8.
36. Physical culture and sport // Proletarij. – 1927. – June, 15.
37. Athletes of Czech-Slovakia and Germany in Kharkov // Proletarij. – 1927. – August, 31.
38. Physical culture and sport // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – April, 22.
39. Physical culture and sport // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – August, 10.
40. Football match Austria – Metallist // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – June, 19.
41. Football match Austria – Metallist // Proletarij. – 1927. – July, 9.
42. Football match Saxonia – Kharkov // Proletarij. – 1927. – May, 27.
43. Who are they // Komsomolets Ukrainy. – 1928. – June, 14.
44. Central state archive of Supreme bodies of power and administration of Ukraine (CSASP Ukraine), found. 1, descriptions 3, f. 1941.
45. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 44.
46. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 64.
47. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 71.
48. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 117.
49. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 118.
50. CSASP Ukraine, found. 5, descriptions 6, case no. 148.
51. Duty assignments Soviet physical culture // Kultura i Pobut. – 1926. – March, 14.

UDC 94(477)

LARYSA ZARICZNAK

University of Nottingham, master of modern history (Great Britain)

FRIENDS, FAMILY AND KINSHIP TIES IN THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

Family ties and influence have been argued as very influential in creating a nationally conscious western Ukrainian generation who then joined the UPA during the Second World War. However, these kinship ties have not been analyzed. This article looks at the way in which familial relationships created the opportunity for western Ukrainians to join the UPA and their experiences with family members during their time in the insurgency. It also examines the danger that many family members were placed in because of a family member's decision to join the fight against the Germans and Soviets.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, Second World War, kinship study, family bonds, friends, relationships, Soviet Union

ЛАРИСА ЗАРІЧНЯК

Нотінгемський університет, викладач сучасної історії (Велика Британія)

ДРУЗІ, СІМ'Я ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ У ЛАВАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Родинні впливи відігравали помітну роль у становленні західних українців, які під час Другої світової війни приєдналися до УПА. Важливе значення мали сімейні зв'язки та впливи членів родини. Однак дана проблема досі не була проаналізована науковцями належним чином. У пропонованій статті розглядається, як саме сімейні взаємини вплинули на рішення українців з Західної України приєднатися до УПА, що відчували члени родин, перебуваючи у лавах повстанців. Увагу також приділено небезпеці, у якій опинилося багато родин, у зв'язку з рішенням приєднатися до боротьби проти Німеччини і Радянського Союзу.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, Друга світова війна, родинні дослідження, сімейні зв'язки, друзі, відносини, Радянський Союз.

ЛАРИСА ЗАРИЧНЯК

Ноттингемский университет, преподаватель современной истории (Великобритания)

ДРУЗЬЯ, СЕМЬЯ И СЕМЕЙНЫЕ СВЯЗИ В РЯДАХ УКРАИНСКОЙ ПОВСТАНЧЕСКОЙ АРМИИ

Семейное влияние играло заметную роль в становлении западных украинцев, которые во время Второй мировой войны присоединились к УПА. Большое значение имели семейные узы и влияние членов семьи. Однако данная проблема до сих пор не была надлежащим образом проанализирована учеными. В данной статье рассматривается, как семейные взаимоотношения повлияли на решение украинцев с Западной Украины присоединиться к УПА, что чувствовали члены семей, пребывая в рядах повстанцев. Также уделено внимание опасности, в которой оказались многие семьи, в связи с решением присоединиться к борьбе против Германии и Советского Союза.

Ключевые слова: Украинская Повстанческая Армия, Вторая мировая война, семейные исследования, семейные связи, отношения, Советский Союз.

As Ukrainian women were introduced and indoctrinated into the Ukrainian Insurgent Army (UPA), they became the link between the underground, its leadership and the community by being able to move around within their respective territories as couriers, guides and nurses. They also represented the wider family link that many in western Ukraine had to the UPA. These familial relationships were used to mobilize individuals into the insurgency. Personal relationships became important for recruitment because “*resisters were primarily recruited through family and socio-professional channels*” [1, p. 143]. Kinship and family ties among UPA member’s helps explains why so many siblings and other family relations joined the UPA during the war. Familial recruitment was not only important to Ukrainian females but also to Ukrainian males – through this process, groups of friends (direct family members were usually, but not always, split up) began to create family bonds. These solidarity ties were then maintained and strengthened in the first stages of the individual’s involvement “*when a clandestine group first took shape*” [2, p. 177]. This article examines the family connections that were used both as a motivational factor to join the UPA and as a danger. In this way, recruitment was made easier with an already existing link to the underground association in the form of either a friend or family member and a certain level of trust was built around that relationship. However, once that link was established, it also became a way to trace back UPA members by Soviet security organs.

Unfortunately, like many aspects of the history of the UPA, kinship studies has been very limited. The most one can conclude from UPA historiography is that the family environment had an influence on western Ukrainians in joining the UPA [3, c. 169]. It has also been established that these family links were also exploited by the Soviet Union’s security organs as a way to threatened UPA members [4, p. 292]. Kinship studies in general, have been fairly limited with the most research on the topic done on the Zapatista Army of National Liberation in Mexico. Kinship, as a role in the recruitment process to the Zapatista Army, spread the word for recruitment amongst Zapatista members and made recruitment easier because of existing links to the movement [5, p. 169]. Furthermore, Paula Schwartz also noticed that women in the French Resistance who were either affiliated with or were members of the French Communist Party assumed the link between the underground and the leadership because they were able to move around more freely within French occupied society [6, p. 128]. These women too acted as not only the visible link of the population to the French Resistance but were also influential in recruiting others. The kinship studies of the UPA can most closely be linked to this particular movement and needs further examining and analysis.

For those joining the UPA, having a pre-existing link with the underground helped them leave their homes and find shelter and support in the UPA. Yevhen Shtendera recalled that he knew all of those who went into the UPA when he did because they were from a neighbouring village, and they were all arrested together [7]. Ivan Lyko was also influenced by his friends’ involvement with the insurgency and that was the final push he needed to join himself. His old friend Bober was most influential, because he was also a part of the OUN – this established an already existing link between Lyko’s own nationalist intentions and also gave the insurgency a familiarity that would not have existed if Bober was not already a part of it [8, c. 26, 29]. The same link was seen in Andrij Kordan’s involvement with the UPA – although it was not obvious to him at first: he was being recruited into the OUN-UPA by his Ukrainian police station commander Kotsur during the war, a 25-30 year old who was strongly determined to educate Kordan in the ways of the OUN. Kordan’s experience was typical of those recruited from the Ukrainian Auxiliary Police as they eventually joined the UPA mainly by the doings of their commander. In Kordan’s case his senior officer in the Auxiliary Police mobilized the whole unit to march from their German positions into the forests in 1943 [9, c. 55, 62].

Personal relationships were also instrumental in helping would-be UPA members in escaping from their native villages and gaining contacts with the underground network. Kateryna Pipka was rescued by her male friends from a Polish attack in April 1944 [10, c. 78]. After this attack, she was invited to join the UPA by her friends. Danylo Shumuk joined in 1943 because of his

personal relationship with a fellow teacher. As a disillusioned communist, it was those links that gained him the trustworthy reputation within the Nationalist camp (through an old OUN member) and gave him a way out of German persecution. As he stated: *"I joined the UPA because I was already linked to the Nationalists"* through Nina, that female teacher [11]. Joining the UPA was an individual decision and was made either early on (as Andrij Kordan did) or later during the war when a new fear of Polish, German or Soviet actions arose (as was the case of Kateryna Pipka and Danylo Shumuk). Regardless of when they were made, these decisions were made easier with the knowledge that there was already some support within the underground organization from one's existing friends.

Friendships were a strong incentive in joining the ranks of the UPA. However, family relations were, by far, the most instrumental in helping Ukrainian men and women join the insurgency. Family relationships existed within the underground: brothers and sisters talked to each other about the insurgency, increasing the other's interest in the organization [12, p. 169]. It was this grass roots propaganda that helped many siblings (and cousins) join the UPA together and which similarly allowed one family relation to follow in the footsteps of another. In a typical description of how his family relations influenced him to join the UPA, Yaroslav Wijtiw acknowledged his cousin as his main influence:

I had a cousin there...He told me one day to come to his house after church and he, how do you say it, influenced me. He told me how to act, what to do, how the Poles acted, what they did. He later went into the UPA. And it was about the time I was getting married and he came to the house to change...and he fell, [the Polish police] killed him. The police surrounded the house [13].

Maksym Wowk had a cousin, Yaroslav, who joined at the same time as he did (along with three village friends of his) – but, as he proudly pointed out, he was the first to join up from their circle of friends [14]. Anna Sadiwnyk, on the other hand, had one brother who was forced to go to Germany for work while the other went into the UPA in 1943. It was because of this brother that she learned about the UPA – some of the insurgents held regular meetings in her house after her brother joined its ranks [15]. Lubomyr Tutski also had close family relations who were tied with the UPA: his three brothers and two close friends joined at the same time in 1946 and were all involved in the insurgency until he was arrested in Czechoslovakia [16]. The timing of this volunteerism was certainly beneficial: the majority of recruits were teenagers or young adults and did not have the responsibility of raising a family. With this freedom from childbearing and childrearing responsibilities, the likelihood of women (and men) joining the UPA was increased [17, p. 151]. Young women who were married and had children were usually juggling work (either in the rural fields or in the city buildings) and home life – their children became barriers to underground work [18, p. 214; 24, p. 17]. Being unobstructed by work or family, many young adults joined the insurgency because there were no barriers in their way.

Family relations were also very instrumental in recruiting women UPA members. Natalka Kosarchyn-Marunchak, for example, was placed in the protective services of the UPA by her brother Yaroslav. As the front neared L'viv, she went into the forest while he stayed behind – this was made easier by the fact that her family *"was already used to 'forest life'"*. [Her] *older sister went into the forests with her husband*" Natalka even helped her sister Olia move her children into protective services before she was placed alongside a doctor and a pharmacist and moved to a training camp [19, c. 264]. The protective environment that the UPA offered was also taken up by parents when their children were in danger. Along with Olia's children being taken in, Peter Potichnyj's mother persuaded him to join in order for him to be taken away from their native village of Pavlokoma which was being destroyed by the Polish communist army. Through her efforts, Peter and the group of men who took him with them, managed to escape the village encirclement and eventually joined the UPA [20, p. 45]. "Kalyna" and

“Nazar” also joined the UPA because they, like Peter Potichnyj were from Pavlokoma and were in need of somewhere safe to go [21].

Due to the many siblings that joined the UPA, parents were at times left with no information regarding their children. Yaroslava Levkovich's mother had four daughters who were all members:

LEVKOVYCH: There were four of us and you just couldn't imagine. A mother has a daughter right?

Interviewer: Yes

LEVKOVYCH: It pains her when you go off somewhere but my parents prepared us well for the underground. What my mother went through. She didn't know anything about me until 1952 from 1944. About my sister she only heard about in 1955...can you believe that?...And now you know what my mother went through but we all came back [alive] [22].

Parents were usually supportive of their children's decision to join the insurgency, mainly because they knew the troubles that lay ahead if their children stayed at home. Larysa Tomchuk-Medvedchuk's father, for instance, told his daughter to “Go child, and when the war ends, God willing, you will go study to become a doctor” [23, c. 108] when she left to go into a medical training camp run by the UPA. As already mentioned, unmarried women with no children were the ideal candidates for joining insurgencies and guerrilla movements due to a lack of barriers to keep them at home [24, p. 17]. The majority of women in the UPA were childless because they were either too young or still in school. However, they were still children and there certainly was concern from their parents – Marianne Baran's mother for instance did not know if her daughter died in a Polish ambush because there was no way of getting contacts through [25].

With so many siblings and family relations within the UPA, its members did their best to take care of each other: Daria Husiak recalled that she had many cousins in the UPA:

There was some from my mother's side and some from my father's. How many were there? There were two from my father's side and they were about my age, some younger or older. But I think most were a bit older than me. And two other from my mother's side. Those two also worked in the Ukrainian police, but later, but I don't want to get into the details about their lives. But basically they didn't want to serve the Germans anymore and the Ukrainian police had close ties with the OUN. And at that time my sister was arrested by the Germans and [the UPA] helped her escape [26].

Daria Husiak's sisters were involved with the underground work of the OUN and, because of the family link between the OUN propaganda network and the militant actions of the UPA, Daria's sister survived the war. Paraskewia Hrycaj was also involved with the UPA as a courier and liaison officer and her family helped her in her endeavours. When her shoes were ruined by the tough terrain she was constantly trekking during her UPA duties, she came home, and her shoes were taken to a neighbour who, as well as being a cobbler, also had a son in the UPA. While she rested, her sister went to a neighbour's house looking for the regional commanders that Hrycaj had to report to and her brother brought back her shoes. Her sister eventually came back and told her that the commanders “are there and will continue to be at the Bajus house”. When Hrycaj finally managed to deliver the mail, it was in part due to the help of her family members [27].

The bonds that linked UPA members with their communities were ironically also the same bonds that placed them in danger of arrest, deportation and death. Nationalist “collaborators” (as was their formal Soviet title) were usually denounced by a neighbour [28, p. 788]. The reasons for the denunciation were their own. Some passed on information in order to protect themselves, as the case of Mykhailo Dobhyj proves. Dobhyj was a veteran of the SS Galicia Division and agreed to work for the MGB (the Ministry of State Security of the USSR) for a lower prison sentence [29]. Others like Oleksander Patomkin wanted to protect their position amongst the

newly formed Soviet society. He was asked to report on the Ukrainian population in order to get a transfer back to his medical clinic in Leningrad [30]. Still others wanted to secure some material benefits like the local villager who exposed Javdokia Kochmaryk while others did so because they truly did believe in the Soviet political state [31]. However, it cannot be denied that a large number of villagers voluntarily went to the NKVD and other Soviet authorities to denounce OUN-UPA members and their families [32, p. 26; 33, p. 751; 34, p. 304-305]. A large number of these denunciations were made for very personal reasons, usually as retaliations against personal attacks. Hanna Klumchyk, for example, was denounced by a local village boy because she rejected his marriage proposal with the statement: "*If you were the last man on Earth and I was the last woman, I still wouldn't marry you!*" [35]. These personal vendettas were typical for those who denounced Nationalist supporters.

Those who joined the UPA had various reasons, including the actions of the occupying powers and the deeds of their neighbours. However, it was also the ties that the UPA had to the local community and the familial ties within the organization itself that also effected the actions of western Ukrainians. These ties represented a greater family to them - the insurgency itself. The UPA became a familial unit to many of its members and the kinship that was felt amongst immediate family members was transferred to their fellow soldiers and commanders. For example, Yaroslav Wijtiw openly cried over the death of his commander, even though he died years after the insurgency while residing in Canada [36]. The experiences that these men and women had in the UPA affected their lives and their relationships: many have remained in close contact with their fellow insurgents while others have suffered greatly for their actions in the UPA. Above all, as this article points out, the people that joined the UPA influenced its rank and file just as the UPA influenced its members, their families and familial ties and relationships. However, far more needs to be done in order to completely understand how kinship ties influenced UPA recruitment.

1. *Paula Schwartz*. Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France / Paula Schwartz // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz). – London, 1987. – 310 p.

2. *Donatella Della Porta*. Social Movements, Political Violence and the State / Donatella Della Porta. – Cambridge, 1995. – 292 p.

3. *Стародубець Г., Стародубець Х.* Соціально-психологічний портрет селянина запілля УПА / Галина Стародубець, Христина Стародубець // *Українська Повстанська Армія інакше* (в літературі, мистецтві, культурі). – Прага, 2011. – 212 с.

4. *Jeffrey Burds*. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944-1948 / Jeffrey Burds // *Cashiers du Monde Russe*. – 42/2-4. – April-December, 2001.

5. *Mariana Mora*. Zapatismo – Gender, Power and Social Transformation / Mariana Mora // *The Women and War Reader* (за ред. Lois Ann Lorentzen & Jennifer Turpin). – New York, 1998. – 396 p.

6. *Paula Schwartz*. Partisans and Gender Politics in Vichy France / Paula Schwartz // *French Historical Studies*. – 16/1. – Spring, 1989.

7. Євген Штендера (2 січня 1924). Інтерв'ю 29 липня 2009 в Оттава, Канада з Л. Зарічняк (приватна колекція).

8. *Лико І.* На грані мрії і дійсності / Іван Лико // *Літопис УПА*. – Том 27. – Торонто, 2002. – 279 с.

9. *Кордан А.* Один набій в набійниці: спомини вояка УПА з куреня "Залізняка" / Андрій Кордан. – Торонто, 2006. – 243 с.

10. *Судин Ю., Судин А.* Наш край Любачівщина / Юрій Судин, Андрій Судин. – Львів, 2000. – 92 с.

11. Український канадський центр досліджень і документації (УКЦДД) // Данило Шумук інтерв'ю. – РА7.

12. *Mariana Mora*. Zapatismo – Gender, Power and Social Transformation / Mariana Mora // *The Women and War Reader* (за ред. Lois Ann Lorentzen & Jennifer Turpin). – New York, 1998. – 396 p.

13. Ярослав Війтів (1925). Інтерв'ю 25 квітня 2009 в Сянік, Польща з Л. Зарічняк (приватна колекція).

14. Максим Вовк (1925). Інтерв'ю 14 січня 2009 в Торонто, Канада з Л. Зарічняк (приватна колекція).

15. Анна Садівник (6 січня 1925). Інтерв'ю 31 серпня 2009 в Калгарі, Канада з Л. Зарічняк (приватна колекція).

16. Любомир Туцкі (16 лютого 1926). Інтерв'ю 10 квітня 2010 в Перемишлі, Польща з Л. Зарічняк (приватна колекція).

17. Paula Schwartz. Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France / Paula Schwartz // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars (Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz). – London, 1987. – 310 p.
18. Martha Bohachevsky-Chomiak. Ukrainian Feminism in Interwar Poland / Martha Bohachevsky-Chomiak // Women, State and Party in Eastern Europe, (за ред. Sharon L. Wolchik & Alfred G. Meyer). – Durham, 1985. – 459 p.
19. Косарчун-Маручак Н. Організуємо медичну службу УПА / Наталка Косарчун-Маручак // Літопис УПА. – Том 23. – Торонто, 1992. – 480 с.
20. Peter Potichnyj. My Journey / Peter Potichnyj. – Toronto, 2008. – 124 p.
21. “Калина” (12 грудня 1923) & “Назар” (21 липня 1928). Інтерв'ю 14 березня 2012 в Рочестер, США з Л. Зарічняка (приватна колекція).
22. Ярослава Левкович (1921). Інтерв'ю 13 вересня 2010 в Львів з Л. Зарічняка (приватна колекція).
23. Томчук-Медведчук Л. Спогади мого перебування в УПА / Лариса Томчук-Медведчук // Літопис УПА. – Том 32. – Торонто, 2001. – 581 с.
24. Jocelyn S. Viterna. Pulled, Pushed and Persuaded: Explaining Women's Mobilization into the Salvadoran Guerrilla Army / Jocelyn S. Viterna // American Journal of Sociology. – 112/1. – July 2006.
25. “Маріанна Баран” (не правдиве ім'я). Інтерв'ю 19 січня 2009 в Гамільтон, Канада з Л. Зарічняка (приватна колекція).
26. Дарія Гусяк (4 лютого 1924). Інтерв'ю 9 квітня 2010 в Львів з Л. Зарічняка (приватна колекція).
27. Парасковія Грицай (26 червня 1925). Інтерв'ю 12 лютого 2009 в Етобіко, Канада з Л. Зарічняка (приватна колекція).
28. Tanja Pentec. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators / Tanja Pentec // Slavic Review. – 64/4. – Winter 2005.
29. Центр Досліджень Визвольного Руху (далі – ЦДВР), ф.8. СБ ОУН, т. 3, с. 13. Протокол Допиту Довгого Михайла Йосиповича, 12-24 жовтня 1947. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/1210/>
30. ЦДВР, ф.8. СБ ОУН, т.2, с.8. Справа ч.: 17ь48 Потьомкіна Олександра, агента МГБ СРСР - 1948. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/1204/>
31. Тимошук Л. Ветерани УПА не зрікаються своєї присяги / Ліна Тимошук // Україна Incognita. – 14 жовтня 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/veteranu-upa.html>
32. Eric D. Weitz. Racial Politics without the Concept of Race: Re-evaluating Soviet Ethnic and National Purges / Eric D. Weitz // Slavic Review. – 61/1. – Spring, 2002. – p. 26
33. Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately. Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History // The Journal of Modern History. – 68/4. – December 1996.
34. Amir Weiner. Making Sense of War. – Princeton, 2001. – 432 p.
35. Климчук О. “Я нікого не виказала і не зрадила, нічого не вкрала і нікому не збрехала”. Доля Ганни Климчук / Олександр Климчук // Україна Incognita. – 8 серпня 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/ya-nikogo-ne-vikazala-i-ne-zradila-nichogo-ne-vkrala-i-nikomu-ne-zbrexala.html>
35. Ярослав Війтів (1925). Інтерв'ю 25 квітня 2009 в Сянік, Польща з Л. Зарічняка (приватна колекція).

References

1. Paula Schwartz. Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France / Paula Schwartz // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars (Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz). – London, 1987. – 310 p.
2. Donatella Della Porta. Social Movements, Political Violence and the State / Donatella Della Porta. – Cambridge, 1995. – 292 p.
3. Starodubec' G., Starodubec' H. Social'no-psychologichnyj portret seljanyna zapillja UPA / Galyna Starodubec', Hrystyna Starodubec' // Ukrai'ns'ka Povstans'ka Armija inakshe (v literaturi, mystectvi, kul'turi) – Praga, 2011. – 212 s.
4. Jeffrey Burds. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944-1948 / Jeffrey Burds // Cashiers du Monde Russe. – 42/2-4. – April-December, 2001.
5. Mariana Mora. Zapatismo – Gender, Power and Social Transformation / Mariana Mora // The Women and War Reader (za red. Lois Ann Lorentzen & Jennifer Turpin). – New York, 1998. – 396 p.
6. Paula Schwartz. Partisans and Gender Politics in Vichy France / Paula Schwartz // French Historical Studies. – 16/1. – Spring, 1989.
7. Jevgen Shtendera (2 sichnja 1924). Interv'ju 29 lypnja 2009 v Ottava, Kanada z L. Zarichnjak (pryvatna kolekcija).
8. Lyko I. Na grani mrii' i dijsnosti / Ivan Lyko // Litopys UPA. – Tom 27. – Toronto, 2002. – 279 s.
9. Kordan A. Odyn nabij v nabijnyci: spomyny vojaka UPA z kurenja “Zaliznjaka” / Andrij Kordan. – Toronto, 2006. – 243 s.
10. Sudyn Ju., Sudyn A. Nash kraj Ljubachivshhyna / Jurij Sudyn, Andrij Sudyn. – L'viv, 2000. – 92 s.
11. Ukrai'ns'kyj kanads'kyj centr doslidzhen' i dokumentacii' (UKCDD) // Danylo Shumuk interv'ju. – RA7.

12. Mariana Mora. Zapatismo – Gender, Power and Social Transformation / Mariana Mora // *The Women and War Reader* (za red. Lois Ann Lorentzen & Jennifer Turpin). – New York, 1998. – 396 p.
13. Jaroslav Vjktiv (1925). Interv'ju 25 kvitnja 2009 v Sjanik, Pol'shha z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
14. Maksym Vovk (1925). Interv'ju 14 sichnja 2009 v Toronto, Kanada z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
15. Anna Sadivnyk (6 sichnja 1925). Interv'ju 31 serpnja 2009 v Kalgari, Kanada z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
16. Ljubomyr Tucki (16 ljutogo 1926). Interv'ju 10 kvitnja 2010 v Peremysli, Pol'shha z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
17. Paula Schwartz. Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France / Paula Schwartz // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz). – London, 1987. – 310 p.
18. Martha Bohachevsky-Chomiak. Ukrainian Feminism in Interwar Poland / Martha Bohachevsky-Chomiak // *Women, State and Party in Eastern Europe*, (za red. Sharon L. Wolchik & Alfred G. Meyer). – Duhram, 1985. – 459 r.
19. Kosarchun-Maruchak N. Organizujemo medychnu sluzhbu UPA / Natalka Kosarchun-Maruchak // *Litopys UPA*. – Tom 23. – Toronto, 1992. – 480 c.
20. Peter Potichnyj. My Journey / Peter Potichnyj. – Toronto, 2008. – 124 p.
21. "Kalyna" (12 grudnja 1923) & "Nazar" (21 lypnja 1928). Interv'ju 14 bereznja 2012 v Rochester, SShA z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
22. Jaroslava Levkovych (1921). Interv'ju 13 veresnja 2010 v L'viv z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
23. Tomchuk-Medvedchuk L. Spogady mogo perebuvannja v UPA / Larysa Tomchuk-Medvedchuk // *Litopys UPA*. – Tom 32. – Toronto, 2001. – 581 c.
24. Jocelyn S. Viterna. Pulled, Pushed and Persuaded: Explaining Women's Mobilization into the Salvadoran Guerrilla Army / Jocelyn S. Viterna // *American Journal of Sociology*. – 112/1. – July 2006.
25. "Marianna Baran" (ne pravdyve im'ja). Interv'ju 19 sichnja 2009 v Gamil'ton, Kanada z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
26. Darija Gusjak (4 ljutogo 1924). Interv'ju 9 kvitnja 2010 v L'viv z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
27. Paraskovija Grycaj (26 chervnja 1925). Interv'ju 12 ljutogo 2009 v Etobiko, Kanada z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).
28. Tanja Penter. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators / Tanja Penter // *Slavic Review*. – 64/4. – Winter 2005.
29. Centr Doslidzhen' Vyzvol'nogo Ruhu (dali – CDVR), f.8. SB OUN, t. 3, s. 13. Protokol Dopytu Dovgogo Myhajla Josypovycha, 12-24 zhovtnja 1947. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1210/>
30. CDVR, f.8. SB OUN, t.2, s.8. Sprava ch.: 17'48 Pot'omkina Oleksandra, agenta MGB SRSR - 1948. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1204/>
31. Tymoshhuk L. Veterany UPA ne zrikajut'sja svojei' prysjagy / Lina Tymoshhuk // *Ukrai'na Incognita*. – 14 zhovtnja 2013. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://incognita.day.kiev.ua/veteranu-upa.html>
32. Eric D. Weitz. Racial Politics without the Concept of Race: Re-evaluating Soviet Ethnic and National Purges / Eric D. Weitz // *Slavic Review*. – 61/1. – Spring, 2002. – r. 26
33. Sheila Fitzpatrick and Robert Gellately. Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History // *The Journal of Modern History*. – 68/4. – December 1996.
34. Amir Weiner. Making Sense of War. – Princeton, 2001. – 432 r.
35. Klymchuk O. "Ja nikogo ne vykazala i ne zradyla, nichogo ne vkrala i nikomu ne zbrehala". Dolja Ganny Klymchuk / Oleksandr Klymchuk // *Ukrai'na Incognita*. – 8 serpnja 2012. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://incognita.day.kiev.ua/ya-nikogo-ne-vikazala-i-ne-zradila-nichogo-ne-vkrala-i-nikomu-ne-zbrehala.html>
35. Jaroslav Vjktiv (1925). Interv'ju 25 kvitnja 2009 v Sjanik, Pol'shha z L. Zarichnjak (prywatna kolekcija).

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC 929: 94 (44) Кольбер

САРАНОВ С. В.Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кандидат історичних наук (Україна)**СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ: Ж.-Б. КОЛЬБЕР (1619-1683 рр.)**

У статті розкривається політика Франції часу Ж.-Б. Кольбера (1619-1683 рр.) у середземноморському Магрибі. Спираючись на широку джерельну базу, автор розглядає фактори, що впливали на формування цієї політики, показує пріоритетний характер європейського вектору зовнішньої політики французького абсолютизму. Так, показано, що військовий тиск на регентства Північної Африки з боку короля Франції чередувався зі спробами перевести взаємини у договірний процес. Останнє було пов'язано зі складним характером взаємин французів з Османською імперією, першочерговим значенням Леванту, тривалим протистоянням з англійцями в середземноморському регіоні.

Ключові слова: зовнішня політика, колоніальна політика, середземноморська політика, середземноморський регіон, Кольбер, Магриб.

SARANOV S.V.

Luhansk regional institute of pedagogical education, PhD (History) (Ukraine)

THE MEDITERRANEAN POLICY OF FRANCE: J.-B. COLBERT (1619-1683)

In the article examines the French Mediterranean policy of the ruling circles in the XVII, in particular, the place and importance in its development finance minister of Louis XIV, Jean-Baptiste Colbert (1619-1683). Drawing on a broad base of sources, including official correspondence, memorands, the author analyzes the factors in the genesis of the foreign in colonial form of interaction between the French ruling circles with the Mediterranean Maghreb. On a moment, when Colbert concentrated state affairs in the hands, Mediterranean politics of France had deep historical roots. Her sources are in an epoch cross hikes, agreements between France and Turkey and other important events of the examined period. Becoming of the national state and realization of own national priorities, as is generally known, showed up in the serious crisis of the christian world. Brilliant diplomacy of cardinal Richelieu in Europe showed birth of principle of "state interest" in international politics, being higher than dynastic and religious values. Certainly, these changes were reflected in Mediterranean politics of France at J.-B. Colbert. It is possible to assert that Colbert complemented colonial conception of Richelieu, putting at the first place commercial benefits from colonization. Nevertheless, in the Mediterranean region a situation was often determined by a competition between France and other European countries, priority value of European policy for France.

Drawn conclusion about expedience of peacekeeping for frenchmen with state formations of North Africa in an examined period. Colbert aimed to agree with them, counteracting to the analogical attempts of englishmen in Tanger. However Colbert could conduct colonization of region, as the states of North Africa applied on an independent role in a voice process. In these terms for frenchmen the question was only about trade contacts with North Africa. However in consciousness of the French statesmen existence of colonies had to reflect interests of metropolis. The states of North Africa could not accept such terms and exactly from here frequent soldiery conflicts take an origin between France and NorthAfrican states. In turn, priority of European

policy for French king yet more complicated the process of realization of Mediterranean policy of Colbert force to defend her necessity for unfavorable terms.

Keywords: foreign policy, colonial policy, Mediterranean policy, Mediterranean region, Colbert, Maghreb.

САРАНОВ С.В.

Луганский областной институт последипломного педагогического образования,
кандидат исторических наук (Украина)

СРЕДИЗЕМНОМОРСКАЯ ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ: Ж.-Б. КОЛЬБЕР (1619-1683 гг.)

В статье раскрывается политика Франции в средиземноморском Магрибе при Ж.-Б. Кольбере (1619-1683 гг.). Основываясь на широкой источниковой базе, автор подвергает анализу факторы, влиявшие на формирование этой политики, показывает приоритетный характер европейского вектора внешней политики французского абсолютизма. Так, демонстрируется, что военное давление на регентства Северной Африки со стороны "христианнейшего короля" чередовалось с попытками перевести взаимоотношения в договорное русло. Последнее было связано со сложным характером контактов французов с Османской империей, первоочередным значением Леванта, длительным противостоянием с англичанами в средиземноморском регионе.

Ключевые слова: внешняя политика, колониальная политика, средиземноморская политика, средиземноморский регион, Кольбер, Магриб.

I. Актуальність теми дослідження. Французький абсолютизм XVII ст. та його реформатори. Історіографічні аспекти питання.

Характер міжнародних відносин на сучасному етапі позначений, як відомо, безпрецедентним впливом глобалізації на вироблення зовнішньої політики, її внутрішній зміст, тенденції розвитку держави, змінення та трансформацією ключових рис суспільства. Франція посідає одне з центральних місць в історії Європи за своїм впливом політичним, культурним на інші країни європейського континенту. В XVII ст. французький абсолютизм став взірцевою моделлю для решти держав, французька культура, традиції дипломатії та зовнішньої політики набули високого ступеню розвитку. За цих умов посилюється інтерес до втілення проекту реформ французького абсолютизму зазначеного періоду, що пов'язано з ім'ям Ж.-Б. Кольбера. Будь-яке суспільство на певному етапі зазнає потреби у кардинальних змінах, демонстрації прикладу ефективного розвитку. Це є особливо актуальним для сучасної України. Середземноморська політика французьких правлячих кіл XVII ст. відображала складний шлях розвитку французького абсолютизму, в ній можна знайти чимало повчальних прикладів, досвід реалізації поставлених цілей. Її найбільш цікавим аспектом є взаємовплив європейського вектору зовнішньої політики французького абсолютизму та реалій середземноморського регіону, що виступав на той час одним з місць проведення "політики престижу" для французької корони.

Політика французького абсолютизму часу Кольбера отримала широке висвітлення в історіографії, передусім, французькій. Однак політика міністра фінансів Короля-Сонця у середземноморському Магрибі досліджувалась менше, набагато більша увага приділялась загальним аспектам колоніальної політики Франції цього часу. Це помітно з аналізу праць французьких істориків XIX – початку XX ст., що заклали основи тлумачення зазначеної проблеми як з точки зору фактичного матеріалу, так і з огляду на характер їх методологічних позицій. Імена П. Клемана, П. Массона, Ш. де Ла Ронсьєра, А. Вебера, Е. Лавісса та інших дослідників справедливо відносять до класичних зразків історіографії

зазначеного питання [4; 6]. Огляд британського доробку щодо визначення реформаторських зусиль Кольбера дозволяє пригадати не менш відомі історичні праці, серед яких особливе місце посідає славнозвісна *“Кембриджська історія Нового часу”*, окремі розділи якої були присвячені цій проблемі. Тим не менш, порівняльний аналіз форм та методів французького абсолютизму у середземноморському Магрибі часу Кольбера, як правило, не отримує належного місця у працях навіть сучасних істориків. Останнє надає підстави для звернення до окресленої проблеми у рамках сучасної української історіографії.

II. Міжнародні відносини у Середземноморському регіоні, характер колоніальної політики та “національна держава” XVII ст. Історичний спадок кардинала Ришельє у контексті французької середземноморської політики.

Як відомо, кольберизм, інакше кажучи, *“індустріальний та регламентарний різновид меркантилізму”*, виступав цілеспрямованою системою мір, що перетворили французьку монархію на найбільш ефективний режим європейського Старого порядку [12, с. 143]. Кольбер не міг взяти цілеспрямований курс на колонізацію Магрибу французами, оскільки був державним діячем свого часу. У поняття колонія згідно з уявленнями XVII ст. вкладався інший зміст у порівнянні з тим, як це буде робитись пізніше. Поза Північною Америкою всі володіння європейських країн (*les possessions*) являли собою, скоріше, місця обміну товарами між жителями та представниками метрополії. Характерний аналіз поняття *“колонії”* знаходимо у відомій *“Енциклопедії”* Дідро та Д’Аламбера. Так, *“якщо б колонії могли б обходитись без метрополій, вони б не приносили користі”* [11, с. 137]. Для французької свідомості тієї епохи була очевидною неможливість економічної взаємодії колонії з іншими країнами, окрім метрополії, передусім, на користь метрополії. Такою була суть відомого *“колоніального пакту”* – своєрідної квінтесенції колоніальної політики *Grand Siècle*. Пропонувати Людовіку XIV, як це робив Лейбніц (1646-1716 рр.), завоювати Єгипет, означало залишитись *“незрозумілим”*. Варто підкреслити, в плани Кольбера входило створення тільки торговельних контор (*les comptoirs*) в Середземномор’ї та Червоному морі, проекти ж військової експансії на колоніальному просторі стануть частиною реальності для французьких правлячих кіл лише наприкінці XVIII ст.

На той час, коли Кольбер зосередив у своїх руках державні справи, середземноморська політика французьких правлячих кіл була пов’язана з розвитком торгівлі, корсарства, піратства, работоргівлі [2, с. 47]. Початки цього були закладені у період хрестових походів договором про капітуляцію між Францією та Османською імперією 1535 р. та зі створенням наприкінці XVI ст. французьких консульств в *“берберийських”* регентствах (в Тунісі, Алжирі, Тріполі), що стало одним з результатів турецького завоювання Магрибу. Піратство виступало основою життя цих регентств, значна автономія від Порти ускладнювала стосунки з провідними європейськими державами. Французький історик Р. Капо-Реї одним з перших серйозно проаналізував зазначене коло питань, звертав увагу на важливість осмислення турецького фактору при спробі *“пояснити факти”* французької середземноморської політики [2, с. 52]. Складний характер взаємодії християнського та мусульманського світів у Північній Африці, перипетії еволюції франко-турецьких взаємин потрібно враховувати для її розуміння. Р. Капо-Реї наводить прикметні слова венеціанця, що допомагають зрозуміти сприйняття сучасниками досліджуваних подій значущість турецького фактору в регіоні: *“Ми торгівці та не можемо жити без турків”* [2, с. 50].

Дійсно, після відомої битви при Лепанто 1571 р. назавжди зникла ідея про єдиний *“хрестовий похід”* європейських країн проти Османської імперії. Успіхи Реформації,

становлення національної держави та усвідомлення власних національних пріоритетів європейськими країнами призвели до структурної кризи християнського світу, яку передчував свого часу ще Нікколо Макіавеллі. У площині середземноморського світу Леванту це проявилось у діяльності релігійних місій різних країн, активність яких надихалась усвідомленням національних інтересів кожної з окремих держав. Трохи пізніше кардинал Ришельє блискучою дипломатією в Європі остаточно продемонстрував народження принципу “державного інтересу”, поставивши його вище за релігійні та династичні реалії. Звісно, ці зміни відобразились у середземноморській політиці Франції при Ж.-Б. Кольбері.

III. Контури творення політики Кольбера у середземноморському Магрибі: у пошуках оптимальної моделі співіснування?

Можна констатувати, як це зробив свого часу Л. Дешамп, що Кольбер доповнив колоніальну концепцію Ришельє, віддавши перевагу комерційним вигодам від колонізації, що залишались другорядними для кардинала [5, с. 15]. Політика у середземноморському Магрибі виступала лише деталлю в програмі міністра фінансів, втілення якої повинно було призвести до процвітання держави. Однак помилково у його північноафриканських планах з висоти ХХІ ст. виокремлювати тільки комерційний аспект. Французький дослідник Капо-Реї писав про спрощений характер подібної точки зору [3, с. 450]. З одного боку, міністр фінансів дійсно був породженням монархічної традиції, реалістичним державним діячем, але як реаліст ХVІІ ст. усвідомлював себе віруючим католиком. “Берберійську” політику Кольбера потрібно розглядати у загальному контексті положення Франції на міжнародній арені. Війна з Голландією призвела до примирення з “берберійськими” регентствами та Османською імперією 1673 р. Між Німвегенським миром 1678 р. та війною Аугсбургської ліги король Франції повернувся до “силового” тиску, позначеного експедиціями А. Дюкесна (1610-1688 рр.) до Архіпелагу, бомбардуваннями міст Алжир та Тріполі. У 1688 р. після ускладнень для французьких правлячих кіл на європейській арені розпочинається період дружніх взаємин французів з регентствами. Французька дипломатія розглядала алжирців в якості турків, якщо встигала адаптуватися до проблем, що впливали з їх піратської діяльності, спрямовуючи активність “берберійців” проти ворогів французької корони.

У той же час, наприклад, Алжир, за справедливим зауваженням Ш.-А. Жюльєна, ніколи не відігравав ролі у французькій торгівлі порівняно з місцем Леванту [10, с. 335]. Стан війни, піратство, слабкість внутрішньої торгівлі заважали розвитку обміну. Умови історичного розвитку Північної Африки в цілому, клімат, соціальна організація робили неминучим рабство та работоргівлю. Франція, Англія, Голландія, основні суперники на європейській колоніальній арені того часу, часто підтримували “берберійських” піратів заради досягнення власних інтересів. Берберійці, не здатні воювати з усіма європейськими державами одночасно, вступали в угоду з однією проти решти [3, с. 459]. Так, у березні 1662 р. голландський адмірал М.А. де Рейтер (1607-1676 рр.) вступив у переговори з Алжиром, що відразу посилює піратство, ворожнечу по відношенню до французів. У 1670 р. відновлення миру Людовіка ХІV з Алжиром позначило розрив берберійців з Англією та Голландією. У 1675 р. Діван Тріполі після налагодження дружніх відносин з Францією швидко займає ворожнечу позицію до англійців. Мир між Англією та Алжиром 1681 р. тривалий час лишався в невизначеному стані, потім дей Алжиру оголосив війну французам, вступивши у переговори з адміралом Дж.Ч. Маборогом (1650-1722 рр.). Кожного разу у подібних ситуаціях мир укладався берберійцями з тією європейською державою, яка приймала їх умови першою. Французький історик Капо-Реї вважав, що

регентства виступали прихильниками союзу з Францією у світлі перемог французького короля на європейській арені [3, с. 459].

Велику роль у процесі зближення регентств з Францією мали франко-турецькі взаємини, що їх було відновлено. Не зважаючи на військові дії Франції проти турків 1660 та 1669 рр. при Кандії й 1664 р. при Сен-Готарді, офіційно війну не було проголошено. Обидві сторони мали потребу одна в одній, усвідомлювали це, а відновлення капітуляцій 1673 р. засвідчило цей факт.

IV. Повернення до специфіки колоніальної політики досліджуваного періоду. Формулювання висновків з урахуванням пріоритету європейської політики для французької корони XVII ст.

Можна зробити висновок про доцільність для французьких правлячих кіл збереження миру з регентствами, виходячи з усього комплексу зазначених факторів. Більш того, Кольбер прагнув досягти домовленості з ними, протидіючи аналогічним прагненням англійців у Танжері. З іншого боку, міністр фінансів Людовіка XIV не міг зробити ставку на колонізацію регіону Північної Африки, оскільки береберійці претендували на велику частину самотійної ролі у переговорному процесі. Ми вже зазначали про відмінності у розумінні поняття “колонія” XVII ст. та пізніше, за цих умов мова йшла тільки про торговельні взаємини з Північною Африкою для французів. Однак у свідомості французьких правлячих кіл існування колонії повинно було спрямовуватись на користь метрополії. Регентства не могли погодитись з такою пропозицією, адже піратство виступало основою економічного розвитку вказаного регіону. Звідси беруть витоки численні військові експедиції французів часу Кольбера проти регентств, спрямовані на демонстрацію “політики престижу” французької корони.

Сучасники досліджуваних подій досить відверто писали про особисте “презирство” Кольбера відносно береберійців, який сприймав їх, не маючи змоги контролювати, лише як неспокійних сусідів. На першому місці для французької корони знаходилась політика у континентальній Європі, амбіційний характер якої часто заважав реалізації повноцінного та результативного курсу міністра у середземноморському Магрибі. Дослідження ключових аспектів цього курсу має стати об’єктом подальших наукових розробок у рамках сучасної української історіографії.

1. *Boissonade P.* Colbert, le triomphe de l'étatisme. La fondation de la suprématie industrielle de la France, la dictature du travail / P. Boissonade. – P.: M. Rivière, 1932. – 392 p.

2. *Capot-Rey R.* La politique française et le Maghreb méditerranéen (1643-1685) / R. Capot-Rey // *Revue Africaine. Journal des travaux de la Société Historique Algérienne par les membres de la Société sous la direction du Président.* – Alger, Constantine. – P.: 1934. – Г. 47-61.

3. *Capot-Rey R.* La politique française et le Maghreb méditerranéen (1643-1685) / R. Capot-Rey // *Revue Africaine. Journal des travaux de la Société Historique Algérienne par les membres de la Société sous la direction du Président.* – Alger, Constantine. – P.: 1934. – Г. 426-490.

4. *Clément P.* Histoire de la vie et de l'administration de Colbert contrôleur générale des finances, ministre secrétaire d'Etat de la Marine, des manufactures et de commerce / P. Clément. – P.: Guillaumin, Libraire, 1846. – 520 p.

5. *Deshamps L.* Histoire de la question colonial en France / L. Deshamps. – P.: E. Plon, Nourrit et C, Imprimeurs, 1891. – 436 p.

6. *Masson P.* Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle / P. Masson. – P.: Hachette, 1896. – 630 p.

7. *Minard Ph.* La fortune du colbertisme, Etat et industrie dans la France des Lumières / Ph. Minard. – P.: Fayard, 1998. – 364 p.

8. Lettres, instructions et Mémoires de Colbert publiés d'après les ordres de L' Empereur sur la propositions de son excellence M. Magne, ministre secrétaire d'Etat des finances par Pierre Clément member de l'Institut / Lettres, instructions et Mémoires de Colbert. – Tome III. 1er partie. Marine et Galères. – P.: Imprimerie Impériale, MDCCCLXIV. – 984 p.

9. Sarmant T. et M. Stoll. Régner et gouverner: Louis XIV et ses ministres / T. Sarmant, M. Stoll. – P.: Perrin, 2010. – 665 p.
10. Жюльен Ш.-А. История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко от арабского завоевания до 1830 г. / Ш.-А. Жюльен. – пер. с фр. А.Е. Аничковой. – М.: Издательство Иностранной литературы, 1961. – 422 с.
11. История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера / История. – Ленинград, пер. с фр. Н.В. Ревуненковой, под общей редакцией А.Д. Люблинской, "Наука" Ленинградское отделение, 1978. – 311 с.
12. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. – Екатеринбург, пер. с фр. В. Бабинцева, У-Фактория, 2005. – 604 с.

References

1. Boissonade P. Colbert, triumph of etatism. Foundation of industrial champion of France, dictator of labour / P. Boissonade. – P.: M. Rivière, 1932. – 392 p.
2. Capot-Rey R. The French policy and Maghreb mediterranean (1643-1685) / Revue Africaine. Journal des travaux de la Société Historique Algérienne par les membres de la Société sous la direction du Président. – Alger, Constantine. – P.: 1934. – p. 47-61.
3. Capot-Rey R. The French policy and Maghreb mediterranean (1643 - 1685) // Revue Africaine. Journal des travaux de la Société Historique Algérienne par les membres de la Société sous la direction du Président. – Alger, Constantine. – P.: 1934. – p. 426-490.
4. Clément P. The history from life and administration from Colbert controleur generale from finances, minister secretary from etat sailor, factories and from trade / P. Clément. – P.:Guillaumin, Libraire. – 1846. – 520 p.
5. Deshamps L. The history from a question colonial in France / L. Deshamps. – P.: E. Plon, Nourrit et C, Imprimeurs, 1891. – 436 p.
6. Masson P. The history from French trade in the Levant in the XVII century / P. Masson. – P.: Hachette, 1896. – 630 p.
7. Minard Ph. Riches from colbertisme, state and industry in France in the age of Enlightenment / Ph. Minard. – P.: Fayard, 1998. – 364 p.
8. Letters, educations and mémoires from Colbert published from orders the Emperor on suggestions from his excellance M. magne, minister secretary from etat finances on merciful Pierre Clement member Academy / Lettres, instructions et Mémoires de Colbert. – Tome III. Ier partie. Marine et Galères. – P.: Imprimerie Impériale, MDCCCLXIV. – 984 p.
9. Sarmant T. and M. Stoll. To reign and to govern: Louis XIV and his ministers / T. Sarmant, M. Stoll. – P.: Perrin, 2010. – 665 p.
10. Julien Ch.-À. History of North Africa. Tunis, Algeria, Morocco from the Arabic conquest to 1830 / Ch.-À. Julien. – Î.: Gublishing House of Foreign literature, 1961. – 422 p.
11. The History in Encyclopaedia of Diderot and Dalambert. – Leningrad: "Nauka" the Leningrad separation, 1978. – 311 p.
12. Chaunu P. Civilization of classic Europe / P. Chaunu. – Ekaterinburg: U-Factoria, 2005. – 604 p.

UDC 001.32 (075)

ХРИПУНОВ Г.С.¹, ХРИПУНОВА А.Л.²¹Доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри фізичного матеріалознавства для електроніки та геліоенергетики Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут"²Кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник кафедри промислової та біомедичної електроніки Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут"**ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ФОТОЕЛЕКТРИКИ
У 50-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті проведена історична реконструкція подій, які призвели до інтенсивного розвитку фотоелектрики у 50-х роках ХХ століття. Показано, що об'єктивними передумовами стали досягнення в розробці кремнієвих транзисторів, потреби промисловості в створенні автономних джерел енергії та широка міждисциплінарна кооперація при проведенні наукових досліджень. До суб'єктивних передумов слід віднести наполегливість, працездатність, наукову сміливість та безкорисну взаємодопомогу видатних дослідників Кевіна Фуллера, Джерельда Пірсона та Дарела Чапіна, які розробили фізичні основи конструктивно-технологічних рішень ефективних фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію та успішно провели їх практичне апробування.

Ключові слова: об'єктивні та суб'єктивні передумови, наукові дослідження, фотоелектричні перетворювачі на основі кремнію.

KHRYPUNOV GENNADIY S.¹, KHRYPUNOVA ALINAL.²¹Doctor of Science, Professor, Head of the Department materials for Electronics and Solar Cells" of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"²Ph.D., Senior research at the department "Industrial and biomedical electronics" of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"**HISTORICAL BACKGROUND AND ANALYSIS OF PHOTOVOLTAICS
IN THE 50-ies OF XX CENTURY**

This article presents the historical reconstruction of events that led to intensive development of photovoltaics in the 50-ies years of the twentieth century. Experimental and theoretical research in the field of photovoltaic cells to 50-ies years of the twentieth century were analyzed. The role of Edmund Becquerel, Willoughby Smith, William Adams, Richard Day, Charles Fritz, Albert Einstein in the development of physical principles of photovoltaic cells was determined. It was shown that up to 50 years of the twentieth century the development Photovoltaics had a significant impact on the industry as the effectiveness of existing at the time of photovoltaic cells not allow them to compete with electric generators. The objective conditions of photovoltaics were advances in the development of silicon transistors, the industry needs to create autonomous energy sources and a broad interdisciplinary cooperation in scientific research. Perseverance, hard work, courage and unselfish scientific mutual prominent researchers Kevin Fuller, Gerald Pearson and Daryl Chapin are subjective conditions of rapid development photovoltaic. These scientists have withstood the attacks of competitors, disbelief own leadership through effective marketing and development to ensure its implementation and further development of the industry. They developed of the new physical approaches to optimize structural and technological solutions of the efficient photovoltaic cells on the silicon base. Objective and subjective preconditions led to a significant increase in the efficiency of photovoltaic cells on the silicon base compared with existing industrial analogues on the selenium base. It is possible to use photovoltaic cells as energy spacecraft and organize industrial production.

Organization of stimulated further improve the efficiency of photovoltaic cells and the search for new fields of application.

Keywords: *objective and subjective prerequisites, research, photovoltaic cells on silicon base.*

ХРИПУНОВ Г.С.¹, ХРИПУНОВА А.Л.²

¹Доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой физического материаловедения для электроники и гелиоэнергетики Национального технического университета "Харьковский политехнический институт"

²Кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник кафедры промышленной и биомедицинской электроники Национального технического университета "Харьковский политехнический институт"

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ФОТОЭЛЕКТРИКИ В 50-х ГОДАХ XX ВЕКА

В статье проведена историческая реконструкция событий, которые привели к интенсивному развитию фотоэлектрики в 50-х годах XX века. Показано, что объективными предпосылками стали достижения в разработке кремниевых транзисторов, потребности промышленности в создании автономных источников энергии и широкая междисциплинарная кооперация при проведении научных исследований. К субъективным предпосылкам следует отнести настойчивость, трудолюбие, научную смелость и бескорыстную взаимопомощь известных ученых Кевина Фуллера, Джерельда Пирсона и Дарела Чапина, которые разработали физические основы конструктивно-технологических решений эффективных фотоэлектрических преобразователей на основе кремния и успешно провели их практическую апробацию.

Ключевые слова: *объективные и субъективные предпосылки, научные исследования, фотоэлектрические преобразователи на основе кремния.*

20 березня 2015 р. в м. Київ, відбулися заходи щодо підписання угоди між Україною і Європейським Союзом про участь нашої країни у Рамковій програмі Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій "Горизонт 2020". Для української наукової спільноти наступає новий відповідальний етап інтеграції в європейський науковий простір. Таким чином, для адаптації українських науковців у Рамкову програму в Україні було створено 30 національних консультаційних пунктів. Варто визначити, що не менш важливою задачею є зміна існуючої ментальності українських науковців, які в своїй діяльності роблять акцент на дослідженнях фундаментальних проблем. Сучасні науковці відсторонені від пошуку шляхів практичного використання результатів наукових досліджень, та зовсім не готові до конкурентної боротьби за фінансування наукових проєктів, тому неспроможні проводити ефективний маркетинг своїх розробок тощо.

Історія розвитку фотоелектрики на початку 50-х років XX ст. це не тільки історія розвитку технології, яка згідно з прогнозами експертів фірми ІВМ відноситься до десятки технологій, що будуть здійснювати найбільш суттєвий вплив на розвиток цивілізації у XXI ст. Слід зазначити, що це історія певних осіб, інноваційні ідеї, наполегливість та ризик яких повною мірою призвели до прориву в галузі фотоелектричних перетворювачів, таким чином створивши можливість їх промислового використання в якості автономних джерел енергії космічних апаратів, а згодом і в якості відновлюваних джерел енергії для широкомасштабного наземного використання. Тому це дозволило вирішувати не тільки енергетичні проблеми, а й, в першу чергу, екологічні проблеми, які виникли у людства при використанні традиційних джерел енергії. Багато різних авторів при класифікації періодів розвитку фотоелектричних перетворювачів виділяють цей період як важливий для подальшого розвитку цієї галузі [9, 13, 15]. Вони визначають історичну значимість наукових досліджень фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію, які були проведені Кевіном Фуллером, Джерельдом Пірсоном та Дарелом Чапінім в Белл лабораторії (США) у 1950-х роках та стали підґрунтям нової промислової індустрії. Такі фотоелектричні перетворювачі згідно з існуючою сучасною класифікацією відносяться до першого покоління. Згодом

американськими науковцями були розроблені тонкоплівкові фотоелектричні перетворювачі другого покоління, які також знайшли широкомасштабне практичне застосування та поступово, завдяки меншій собівартості, витіснили з ринку фотоелектричні перетворювачі на основі кремнію. Нині активно розробляються принципово нові типи фотоелектричних перетворювачів – наноструктуровані, сенсibilізовані барвниками, що містять квантові точки. При цьому багато скептиків обґрунтовують недоцільність, нереальність та безперспективність широкомасштабного наземного використання новітніх конструкцій фотоелектричних перетворювачів, оскільки вони ще мають низьку ефективність, стабільність й довговічність. Слід зазначити, що наукові дослідження в Белл лабораторії (США) у 1950-х роках є яскравим прикладом, коли безперспективні, за думкою більшості науковців та спеціалістів промисловості того часу, наукові дослідження дали величезні за своїми наслідками практичні результати для розвитку цивілізації.

Враховуючи вищезазначене, метою статті є історична реконструкція та аналіз організації, проведення та комерціалізації наукових досліджень, які призвели до стрімкого розвитку фотоенергетики у 50-х роках ХХ ст., що є актуальним для зміни ментальності українських науковців.

В 1839 р. 19-річним Едмундом Беккереллем був виявлений фотоелектричний ефект при проведенні експериментів з двома посрібленими платиновими електродами, які занурювалися в розведену кислоту, щоб сформувати акумулятор [10, с.25]. Один з електродів був зафарбований, а другий – освітлений сонячним випромінюванням, що призвело до протікання електричного струму. У 1873 р. Уіллоубі Сміт використав смужки селену, що мали значний електроопір, для тестування електричних кабелів після їх занурювання у воду. В процесі випробувань він виявив фотопровідність селену, яка полягала в зміні електроопору цього напівпровідника під дією світла. У 1976 р. професор Вільям Адамс та його студент Річард Дей визначили, що при освітленні світлом переходу між селеном та платиною відбувається перетворення сонячної енергії в електричну енергію [1, с.114]. Ці два відкриття стали основою конструкції першого фотоелектричного перетворювача на основі селену, який був створений Чарльзом Фрітцем у 1883 р. [8, с.390-395]. Чарльз Фріттц покрити пластину селену надзвичайно тонким шаром золота, який був прозорим для світла. При освітленні світлом фотоелектричного перетворювача була отримана ефективність перетворення сонячної енергії в електричну менш 1%. Оскільки фізика фотоелектричного перетворення залишалась не зрозумілою, то Фріттц звернувся до відомого фахівця Вернера фон Сіменса, який відтворив розроблений фотоелектричний перетворювач та підтвердив існування фотоелектричного ефекту [17, с.514-516]. Це були першопроходці в галузі розроблення фотоелектричних перетворювачів, але вони не мали глибокого розуміння з фізики фотоелектричного ефекту та не були в змозі покращити ефективність цих приладових структур. У 1904 р. Альберт Ейнштейн перший пояснив фізичні процеси, які обумовлюють перетворення сонячної енергії в електричну [8, с.132-146], а в 1941 р. Раселл Охл запатентував перший фотоелектричний перетворювач на основі кремнію [16]. Низька ефективність фотоелектричних перетворювачів не дозволяла розглядати їх в якості засобів для виробництва електроенергії у великих масштабах. На противагу цьому, застосування ефекту електромагнітної індукції, яка була відкрита в 1831 р. Майклом Фарадеєм, призвело до швидкого розвитку потужних промислових електричних генераторів, які працювали на вугіллі, паровій або водяній силі. Тому на той час дослідження в галузі створення фотоелектричних перетворювачів не вважалися перспективними, оскільки вони не були затребувані суспільством.

На початку 50-х років ХХ ст. в Белл лабораторії (США) розпочалися дослідження щодо можливих застосувань кремнію в електроніці. Американські науковці Кевін Фуллер і Джерельд Пірсон розробляли кремнієвий транзистор, який на теперішній час є одним з основних компонентів сучасної електроніки. При проведенні розробок Фуллер, який був хіміком, досліджував як здійснювати контрольоване легування для отримання електропровідного кремнію. В рамках науково-дослідної програми Фуллер дав Пірсону зразок кремнію, що містив малу концентрацію галію. Як зараз відомо, введення тривалентного галію, що є донором по відношенню до

чотиривалентного кремнію, призводить до росту концентрації позитивно заряджених носіїв заряду. Цей зразок був приєднаний електричними проводами до амперметра. Згідно з інструкцією Фуллера, Пірсон занурив зразок легovanого кремнію до гарячої ванни з літєм. У результаті електрони літію перейшли до поверхового шару кремнію, що призвело до формування р-n переходу. В одному з експериментів зразок кремнію був освітлений лампою і Пірсон був дуже здивований тим, що у електричному колі почав протікати електричний струм. Можливо на цьому відкритті, як це часто бувало у фізиці, не було б зроблено належного акценту якщо б у цей час інший співробітник компанії Дарел Чапін не працював над проблемою створення невеличких автономних джерел електричної енергії для віддалених районів з високою вологістю. Це було зумовлено тим, що у тропіках традиційні акумуляторні батареї через активовану вологістю деградацію мали дуже короткий термін експлуатації. Для вирішення даної проблеми Чапін почав вивчати можливості застосування вітрових машин, термоелектричних генераторів і малих парових двигунів. Маючи широкий науковий кругозір, Чапін зміг домогтися від керівництва Белл лабораторії, щоб до цих досліджень було включено і вивчення можливостей фотоелектричних перетворювачів. Наприкінці лютого 1953 р. Чапін почав дослідження комерційних зразків селенових фотоелементів. Проте, як засвідчили його експерименти, селенові фотоелементи мали коефіцієнт корисної дії тільки 0,5%. Такі показники не дозволяли вирішити завдання, що стояло перед ним. Оскільки Чапін і Пірсон знали один одного багато років, вони вчилися в одному університеті, то було цілком природно, що Чапін одним із перших дізнався про експерименти Пірсона, та дав йому пораду *“не витрачати час на селен”* [2], а дослідити кремнієві фотоелектричні батареї, які Пірсон випадково виготовив. Тести Чапіна показали, що ці приладові структури мали ефективність у п'ять разів більше, ніж фотоелектричні перетворювачі на основі селену – 2,5%. Зробивши теоретичні розрахунки, Чапін показав можливість досягнення ефективності до 23%. Це дало йому науково-обґрунтовані підстави вважати фотоелектричні перетворювачі на основі кремнію оптимальними для виробництва електричної енергії [3].

З урахуванням поставленого перед Чапіном практичного завдання по створенню автономного джерела електричної енергії фотоелектричні перетворювачі повинні були практично продемонструвати ефективність 5,7%. Проте після кількох місяців напруженої роботи Чапін не зміг перевершити ефективність першого фотоелектричного перетворювача, який виготовив Пірсон. Як вважав Чапін, найбільшою проблемою було формування електричного контакту до кремнію [3, с.23]. Рішенням проблеми було б припаювання контакту до кремнію, але це було не можливо [4, с.35]. Чапін також зіткнувся з проблемою зниження ефективності фотоелектричних перетворювачів у результаті швидкої дифузії літію у приладовій структурі при кімнатній температурі. Тоді він зрозумів, що внаслідок швидкої дифузії р-n перехід зміщувався від освітленої світлом поверхні, що зменшувало кількість фотонів, які поглиналися у шарі кремнію р-типу електропровідності, де відбувається збір електронів, які генеруються під дією світла. Натхнений припущенням, він зрозумів: *“Звісно ж є необхідним, щоб зробити наш р-n бар'єр дуже близько з поверхнею, щоб майже всі фотони стали ефективними в наданні зарядів бар'єру”* [4, с.43]. Таким чином, з'явився один з найважливіших принципів конструктивно-технологічних рішень фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію, який був реалізований в усіх наступних приладових структурах. Для обговорення нового принципу Чапін провів консультації з Расселом Охлом, який на початку 1940-х років починав досліджувати кремній та намагався створити фотоелектричні перетворювачі на основі кремнію з ефективністю більш, ніж приладові структури на основі селену [10]. Проте конструктивних ідей щодо можливих шляхів подальшого збільшення ефективності Чапін не отримав. Тому він вирішив продовжити експериментальні дослідження та звернувся за порадою до Фуллера. За два роки до цього, намагаючись розробити транзистор, Фуллер зробив р-n перехід надзвичайно близько до поверхні – саме так, як Чапін мав на увазі. Для створення на поверхні кристалу кремнію шару n-типу електропровідності він осаджував тонку плівку фосфору та шляхом подальшого відпалу здійснював дифузію фосфору

до кремнію р-типу електропровідності. Це призводило до формування р-п переходу поблизу поверхні. Фуллер виготовив кілька подібних лабораторних зразків фотоелектричних перетворювачів для Чапіна, який сподівався, що легування фосфором не тільки покращить стабільність, а й дозволить досягти кращого контакту з кремнієм. Проте місяць подальших випробувань не призвів до покращення ефективності [4, с.53]. Тоді Чапін звернув увагу на високе віддзеркалення від кремнієвої пластини, внаслідок чого суттєво знижується кількість світла, що поглинається в приладовій структурі. Чапін створив покриття, що збільшило відносну кількість світлового потоку, який поглинався у фотоелектричному перетворювачі до 90% [4, с.55]. Це не призвело до збільшення ефективності до 4%, але дозволило визначити другий, не менш важливий принцип конструктивно-технологічних рішень фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію, який був реалізований в усіх наступних приладових структурах і полягав в обов'язковому створенні антивіддзеркалюючих покриттів на поверхні приладової структури.

Слід зазначити, що радість дослідника через деякий час поступово зменшилась, оскільки подальше збільшення ефективності не відбувалося. Таким чином, вкотре необхідно було визначати та використовувати новий фізичний підхід для подальшого підвищення ефективності. На цьому етапі необхідно було вирішити проблему формування якісних контактів. Як відмічалося вище, Чапін вже звертався до цієї проблеми, він добре розумів значення контактів для підвищення ефективності, проводив дослідження, проте не зміг їх покращити.

В той час RCA лабораторія (США) оголосила, що її вчені в межах програми щодо мирного використання атомної енергії *“Американський атом для миру”* створили атомний фотоелектричний елемент на основі кремнію, для роботи якого використовуються фотони, що генерують стронцій-90, що є одним з найбільш смертоносних матеріалів радіоактивних відходів. Для демонстрації свого нового винаходу фірма RCA підготувала цілу драматичну виставу в Радіо-Сіті в Нью-Йорку. Давид Сарнов, засновник і президент фірми RCA, спочатку відомий як телеграфіст, який надіслав оголошення всьому світові, що *“Титанік”* затонув, був схильний до театральних ефектів. Він використав фотоелектричну атомну батарею для електроживлення ключів старомодного телеграфу, щоб відправити повідомлення *“Атоми в ім'я миру”*. Згідно з ідеєю фірми RCA, фотоелектричні атомні батареї повинні були в майбутньому забезпечувати електроживлення будинків, автомобілів та локомотивів при використанні радіоактивних відходів, які виробляються на атомних реакторах [12]. Керівництво RCA лабораторії вважало Белл лабораторію своїм найбільшим конкурентом, який заважав отримати державні і приватні інвестиції на розробку фотоелектричної атомної батареї та звужував майбутній сегмент ринку при запровадженні промислового випуску розробки. Тому директор RCA лабораторії розпочав широкую кампанію для дискредитації фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію, які працюють від сонячної енергії та не потребують атомних джерел фотонів: *“Кому потрібна сонячна енергія? Подивіться, що у нас дійсно є перетворювач відходів”* [11]. Таку демагогію, де використано загальнолюдську стурбованість щодо розповсюдження ядерної зброї проковтнула газета New York Times. У номері від 31 січня 1954 р. запроваджене лабораторією RCA *“шоу”* було назване *“пророчим і пророкуючим широку доступність ядерної батареї в недалекому майбутньому”*, підкреслено, що *“немає теоретичних причин, чому навіть зараз ми не повинні мати слухові апарати і наручні годинники, які працюють безперервно протягом всього життя людини”* [6, с.23]. Реклама RCA призвела до того, що керівництво Белл лабораторії почало тиснути на дослідників, які розробляли фотоелектричні перетворювачі на основі кремнію, щоб вони продемонстрували прогрес у збільшенні їх ефективності.

На щастя Фуллер винайшов абсолютно новий спосіб зробити кремнієві фотоелектричні перетворювачі. Для створення контактів він прорізував у круглій пластині кремнію довгі вузькі смуги, розміри яких співпадали з розмірами найефективніших фотоелектричних перетворювачів, розроблених Чапіном. Згодом він повністю змінив конфігурацію фотоелектричного перетворювача. Замість базового шару р-типу електропровідності, як у попередніх фотоелектричних перетворювачах Чапіна, він використав базовий шар легований миш'яком п-типу електропровідності. Для створення поверхневого та тонкого шару р-типу була використана

контрольована дифузія бору з тонкого покриття, що був нанесений на поверхню пластини. При такій зміні конфігурації фотоелектричного перетворювача існуючі електричні контакти виявилися більш ефективними. Дослідник Чапін для нових типів фотоелектричних перетворювачів сформував антивідзеркаючі покриття та провів вимірювання ефективності. В результаті на початку 1954 р. були отримані зразки з ефективністю близько 6%. Таким чином, мета розробки, яка була поставлена раніше, була досягнута [5, с.93-98].

Винахідники провели маркетинг своєї розробки. Чапін, Фуллер і Пірсон побудували фотоелектричний модуль на основі кремнію і використовували його в якості джерела живлення мотору, роботу якого вони продемонстрували на прес-конференції. 25 квітня 1954 р. для демонстрації можливостей фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію широкій громадськості для електроживлення 21-дюймового колеса огляду було застосовано потужний фотоелектричний модуль [18, с.176]. На наступний день вчені продовжили демонстрацію на засіданні Національної академії наук США у Вашингтоні, де вони застосували розроблені фотоелектричні перетворювачі для електроживлення системи радіомовлення. Газета New York Times на першій сторінці заявила, що було побудовано перший фотоелектричний перетворювач, який може генерувати значну кількість енергії. Було акцентовано увагу на тому, що *“розробка Чапіна, Фуллера і Пірсона може ознаменувати початок нової ери, яка в кінцевому підсумку дозволить реалізувати одну з найзаповітніших мрій людства – приборкання майже безмежної енергії сонця для використання цивілізацією”* [14, с.313-319].

Широкий громадський резонанс призвів до того, що промислові компанії почали фінансувати роботи по підвищенню ефективності фотоелектричних перетворювачів. У 1957 р. фірма Хоффман Електронік представила фотоелектричний перетворювач на основі кремнію з ефективністю 8%. Рік потому та ж компанія представила фотоелектричний перетворювач з ефективністю 9%. Американські військові вчені почали досліджувати можливість використання фотоелектричних перетворювачів для енергоживлення космічних апаратів на орбіті. Оскільки фотоелектричні перетворювачі були спроможні виробляти електрику протягом багатьох років, то вони мали незаперечну перевагу перед традиційними акумуляторами, які спроможні виробляти електричну енергію протягом кількох тижнів. У 1958 р. були проведені дослідження радіаційної стійкості фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію. 17 березня 1958 р. був запущений перший супутник Vanguard I, для системи живлення якого були використані фотоелектричні перетворювачі, що продемонстрували безперервну роботу протягом 8 років. Це стимулювало науковців для подальшого підвищення ефективності фотоелектричних перетворювачів до 10%, що було зроблено фірмою Хоффман Електронік у 1959 р. В цей час почалося промислове виробництво фотоелектричних перетворювачів для космічного застосування. До 1972 р. було виготовлено більш 1000 супутників, електроживлення яких здійснювалося фотоелектричними перетворювачами. При цьому у 1960 р. ефективність перетворювачів була збільшена до 14%. Окрім того, стали знаходитися й інші перспективні галузі використання цих пристроїв в якості автономних джерел енергії телефонних станцій, електромобілів, маяків тощо.

Таким чином, проведена історична реконструкція подій, що призвели до інтенсивного розвитку фотоелектрики у 50-х роках ХХ ст., дозволила встановити наступні об’єктивні та суб’єктивні передумови. Незважаючи на суттєві експериментальні та теоретичні досягнення, розвиток фотоенергетики до 50-х років ХХ ст. не мав значного впливу на промисловість, оскільки ефективність існуючих на той час фотоелектричних перетворювачів не дозволяла їм конкурувати з електричними генераторами. Об’єктивними передумовами розвитку фотоелектрики стали досягнення в розробці кремнієвих транзисторів, потреби промисловості в створенні автономних джерел енергії та широка міждисциплінарна кооперація при проведенні наукових досліджень, що призвела до суттєвого підвищення ефективності фотоелектричних перетворювачів на основі кремнію в порівнянні з існуючими промисловими аналогами на основі селену. До суб’єктивних передумов слід віднести наполегливість, працездатність, наукову сміливість та безкорисну взаємодопомогу видатних дослідників Кевіна

Фуллера, Джерельда Пірсона та Дарела Чапіна, які витримали нападки конкурентів, зневіру власного керівництва та завдяки ефективному маркетингу розробки забезпечили її впровадження у промисловість й подальший розвиток.

Проведений історичний аналіз висвітлив типові для розвинутих країн світу взаємовідносини між промисловістю і наукою. Слід зазначити, що перспективні наукові розробки, які виникають через потреби промисловості, на перших етапах базуються в основному на ентузіазмі наукових дослідників, які поряд з вирішенням наукових задач, повинні знайти джерела фінансування своїх розробок. Проте після перших позитивних результатів і ефективного маркетингу перспективні розробки дуже швидко отримують необхідне фінансування для впровадження в промисловість. Успішна комерціалізація результатів наукових досліджень, в свою чергу, стимулює промисловість до подальшого фінансування наукових досліджень для підвищення технічних параметрів виробів та пошуку інших сегментів ринку для впровадження наукової розробки, що є необхідним для підвищення прибутку та перемоги в конкурентній боротьбі з іншими виробниками.

1. *Adams W.* The action of light on selenium / W. Adams. and R. Day // Proceedings of the Royal Society of London. – 1879. – № 25. – P.113-117.
2. *Chapin D.* Letter to Robert Ford / D. Chapin // AT&T Media Relations, Bell Laboratories, Murray Hill, NJ. – 1994. – № 12.
3. *Chapin D.* // Progress Report for March and April. – 1953. – Vol.1730. – P.11-30.
4. *Chapin D.* Energy from the Sun / D. Chapin // New York: Bell Telephone Laboratories. 1962. – 56 p.
5. *Chapin D.* Construction of Power Photocells / D. Chapin // Coversheet for Technical Memorandum. 1954. – 2 March. – №9. – P.54-131.
6. *Editorial.* Nuclear Energy // New York Times, 1954. – 27 January. – 26 p.
7. *Einstein A.* Ueber die Erzeugung und Verwandlung des Lichtes betreffend enheuristischen Gesichtspunkt // Annalen der Physik. 1905. – № 17. – P.132-148.
8. *Fritts C.* On the Fritts selenium cell and batteries / C. Fritts // Van Nostrands Engineering Magazine. – 1885. – № 32. – P.388-395.
9. *Haynos J.* The Comsat non-reflective silicon solar cell: a second generation improved cell / J. Haynos, J. Allison, R. Arndt, A. Meulenberg // International Conference on Photovoltaic Power Generation. – Hamburg. – 1974. – P.487-490.
10. *Kingston E.* Photoelectric Properties of Ionically Bombarded Silicon / E. Kingston and R. Ohl // The Bell System Technical Journal. – 1952. – № 3. – P.14-18.
11. *Kaemfert W.* First Direct Use of Atomic Energy Puts Up Electrical Current, Small but Prophetic / W. Kaemfert // Science in Review, New York Times. – 1954. – 31 January – № 4. – 9 p.
12. *Laurence W.* RCA Demonstrates Atomic Battery... / W. Laurence // New York Times. – 1954. – 27 January. – №1. – Column 4.
13. *Lindmayer J.* The violet cell: an improved silicon solar cell / J. Lindmayer, J. H. Allison // Proceedings 9th IEEE Photovoltaic Specialists Conf. – 1972. – P.83-90.
14. *Mandelkorn J.* Fabrication and characteristics of phosphorus-diffused silicon solar cells / J. Mandelkorn, C. McAfee, J. Kesperis, W. Pharo, L. Schwartz // Electrochemical Society. – 1962. – Vol. 109. – P.313-322.
15. *Moller H.J.* Semiconductors for solar cells / H.J. Moller. – Boston: Artech House, 1993.
16. *Ohl R.* Light sensitive electric device / R. Ohl // US Patent. – 1941. – P.240-266.
17. *Siemens W.* Discovered by Mr. Fritts, of New York / W. Siemens // Van Nostrands Engineering Magazine. – 1885. – № 32. – P.514-516.
18. *Smith K.D.* The Solar Cells and their Mounting / K.D. Smith, H.K. Gummel, J.D. Bode, D.B. Cuttriss, R.J. Nielson and W. Rosenzweig // Bell Systems Technical Journal. – 1963. – Vol. 41. – P.176-181.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ**ALEKSANDER A. CHERKASOV**Dr. (History), Professor, International Network Center
for Fundamental and Applied Research (Russian Federation)**Kudinov D.V. The peasant movement in Dnieper Ukraine in the period of 1900 - February 1917 years: historiography of the problem. Sumy: Ltd. "Papirus Company", 2014. 352 p.****ЧЕРКАСОВ О.А.**Доктор історичних наук, професор,
Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (Російська Федерація)**Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 - лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми: ТОВ "Друкарський дім "Папірус", 2014. 352 с.****ЧЕРКАСОВ А.А.**Доктор исторических наук, профессор,
Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований (Российская Федерация)**Крестьянское движение Надднепрнянской Украины в 1900 - феврале 1917 годах: историография проблемы. Сумы: ООО "Печатный дом "Папирус", 2014. 352 с.**

Agricultural history is not only the study of traditional humanity culture, and agricultural civilizations, covering in the last age a large part of the population of Eastern Europe. This area of historical science is interesting to applied thematic sections – both political and social history of the peasantry, provocative economic and cultural influence of the urban environment on the village. The revolutionary events of the early XX century in the Russian Empire, which was instantly drawn the peasantry, just set a precedent to research the agrarian society from this point of view. The verges of socio-political history of the peasantry converge in the work of the Ukrainian historian Dmitrii Kudinov who synthesized the experience of the historiography of the peasant movement in the Russian part of Ukraine at the beginning of the last century. The ideology of the peasantry, the peasant anti-semitism and anti-jewish pogroms, party doctrine decisions of the agrarian-peasant question, the activities of the all-Russian peasant union, memoirs of party members and ordinary witnesses of the revolutionary events in the village, forms and methods of peasant struggle, "*agrarian discourse*" by the language of peasant petitions – all of this find a place in the monograph, thematically limited by nine provinces of the Russian Empire, within which is located the modern Ukraine. Despite the fact that Ukraine past is inseparable from Russia in the chronological framework of the research – this is the history of Ukraine. The emphasis on the Ukrainian peasantry and the Ukrainian national party, which launched its activities in a rural province, clearly talking of itself.

Dmitrii Kudinov in the dialogue with historians of past and present chose two approaches: the presentation of certain topics is carried out in a phased manner accordingly to the development of national historical science (pre-october period, the soviet historical science, modern (post-soviet) historiography) or has a problematic character. This decision somewhat disorients the reader, but however, is the conscious choice of the author how to introduce the book presentation about the subject and the various epochs of historical science the best way. For example, the historiography of all-Russian peasant union activities is described in such a way that, of course, does not remove the book from some repetition. The role of the author is manifested not in retelling the works of other researchers, but in the search of truth by using the language of agrarian and historical narrative. Actually, the appeal of

historiographer to the comparative analysis, typology and other methods of scientific research has greatly facilitated this task.

The characteristic of D. Kudinov's work is referring to a personal sense of history, expressed in the memoirs. Constructing the past through memory is an indispensable part of human display of the past. The author at the same level of research interest is considered both the memories and research, but between its there is no the mark of identity. From my point of view, the selection of the memoirs in the context of peasant movements research is fully deserves the separate historiographical research that can wish to the author.

Overall, the work gives a positive impression and creates a space for reflection. The history of Ukraine presents from a new side – peasant guerrilla – the predecessor of agrarian movements known for its drama and energy during the civil war (including the anarchist insurrectional movement of Nestor Makhno). However, the author should pay more attention to foreign historiography that will connect the historical study of Western and Soviet historiography, and perhaps, influence the creative collaboration of modern scientists.

* * *

Побачила світ книга О.Д. Бойка *“Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність”* (К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.).

У нарисах з історії повсякденного життя Києва за різних політичних режимів 1919 року представлене міське самоврядування, стан та функціонування міського господарства і транспорту, забезпечення продовольством та соціально-побутові умови життя киян. Прослідковано зміни у житті міста, пов'язані з ідеологією та соціально-економічною політикою Директорії УНР, радянської влади та білого режиму. Показано настрої мешканців, їхнє ставлення до влади та її політики, громадське життя різних верств населення. Окрему увагу приділено українській громаді міста, національно-культурному життю українців.

* * *

Світ побачив другий том довідкового видання В.М. Ханка *“Енциклопедія мистецтва Полтавщини”* (Т. 2: М-Я / Наук. ред. С. Білокінь. НАН України. Інститут історії України, Центр культурологічних студій. – Полтава: ТОВ “АСМІ”; Видавець О. Ханко, 2015. – 436 с.).

В енциклопедії висвітлюється мистецький процес краю від найдавніших часів до початку ХХІ століття. У двотомнику подано відомості про діячів мистецтва, меценатів і фундаторів храмів, про населені пункти краю – осередки розвитку мистецтва, мистецькі навчальні заклади, музеї й мистецькі збірки, промислові артілі й фабрики художніх виробів.

Видання призначене для широкого кола читачів, шанувальників історії й культури, фахівців із мистецтвознавства та бібліографії

* * *

Вийшла друком монографія Ю.О. Тимошенка *“Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст.”* (К.: ТОВ “НВП” Інтерсервіс”, 2014. – 446 с.).

У роботі комплексно досліджуються особливості культивування рухової активності населенням підрадянської України у середині ХХ ст. З'ясовано, що колективізм у фізичній культурі 20-40-х років ставав одним із засобів *“пролетаризації”* суспільства, точніше його люмпенізації, коли існування більшості членів суспільства узалежнювалося від влади.

Фізичну культуру і спорт було перетворено на одну зі спонук означеного процесу. Обґрунтовано концепцію проведення відвертої мілітаризації фізкультурно-спортивної сфери, за якої влада вкладала власні смисли в організовану рухову активність і та сприймалася вже не як засіб виховання здорового пролетаріату (попри такі гасла), а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової підготовки населення. Акцентовано увагу на фактах, що засвідчили прагнення радянського керівництва використати спорт як один із складників боротьби за європейський пролетаріат, засіб популяризації комуністичних ідей. Задля цього вдалися до створення в 1921 р. Червоного Спортивного Інтернаціоналу, що мав би об'єднати всі робітничі (пролетарські) спортивні товариства світу. Згодом, після перемоги у Другій світовій війні, СРСР переніс протистояння з полів боїв на спортивне поприще, вийшовши на міжнародну арену. Відтак, змінюється парадигма розвитку фізичної культури і смисли, що їх влада вкладала впродовж попередніх десятиліть – *“радянськість”* фізичної культури – поступаються місцем загальноприйнятим у спортивному товаристві принципам і нормам.

* * *

Побачила світ монографія української дослідниці Н. Старченко *“Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)”* (К.: Lauras, 2014. – 510 с.).

Авторка аналізує культуру ворожості волинської шляхти, ритуали і сценарії конфлікту, норми і відступи від них (оголошення про помсту, виклики на поєдинок, акти символічного насильства, типові шляхетські переступи). Всупереч поширеному твердженню про шляхетську сваволю, авторка по новому підходить до проблеми і віднаходить за рядками *“кримінальних”* джерел ті закони співжиття, які вводили агресію у певні рамки, робили анархію *“впорядкованою”*. Конфліктні сторони повсякдення використано для ширшого аналізу системи цінностей, у згоді/незгоді з якою ранньомодерна людина вибудовувала свій власний світ, взаємини в родині і поза нею. У фокусі дослідження – як масові уявлення і практики, так і окремі історії ворожості й замирення. Книжку написано на переважно архівних, не введених у науковий обіг судових матеріалах Волинського воєводства. Вона стане в нагоді не лише науковцям-гуманітаріям, а й широкому колу читачів, залюблених у власну історію.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Усі подані до редакції статті обов'язково проходять процедуру рецензування. Особи рецензентів не розголошуються.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, рецензії, інформація про наукові події, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc, docx або rtf. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 - номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 - сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с.32; 9, с.48; 11, с.257]. Посилання на архівні джерела - [15, арк.258, 231зв].

Список джерел і літератури подається у кінці статті в алфавітному порядку і повинен бути оформлений згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

4. До тексту додаються:

а) **резюме та ключові слова** українською, російською мовами (кожне 600-800 знаків), які повинні містити у тому числі прізвище та ініціали автора, назву статті та ключові слова цими мовами;

б) **розширене резюме з ключовими словами** англійською мовою (2500-3000 знаків, включаючи прізвище та ініціали автора і ключові слова). **УВАГА:** не приймаються резюме, переклад яких здійснено за допомогою інтернету, наприклад, онлайн-перекладач Google;

в) ілюстрації приймаються тільки графічні, подані в електронному варіанті окремим файлом із зазначенням місця у тексті, куди їх слід ставити;

г) стаття повинна мати шифр **УДК**.

5. Відомості про автора (авторів) повинні містити прізвище, ім'я та по батькові автора повністю; науковий ступінь та вчене звання; посаду та місце роботи (навчання); контактну інформацію (повна поштова адреса, телефон та e-mail). **Відомості про автора повинні бути продубльовані англійською мовою.**

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

З вимогами до оформлення матеріалів можна також ознайомитися на сайті журналу

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/>

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА

Реєстраційне Свідоцтво КВ №16686-5258 ПР від 5 травня 2010 р.

Редагування здійснюється кафедрою історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:

А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:

С.І. Дегтярьов, В.М. Король, А.С. Сасенко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo@bigmir.net

Здано до набору 25.06.2015. Підписано до друку 26.06.2015. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,7 Обл.-вид. арк. 11,7 Тираж 100 Зам. №

Видавець: Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, 40002, Суми,
вул.Роменська, 87

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул.Римського-
Корсакова, 2